

III. OTPOR I KOLABORACIJA U SRBIJI 1941. GODINE

O pitanju kolaboracije i otpora u Srbiji godine 1941. vodi se tu i tamo krajnje kontroverzna rasprava, pri čemu stavovi njenih učesnika nose jak pečat ideološko-političke pozadine. Kolaboracija pokreta „Zbor“ Dimitrije Ljotića i četničkog vođe Koste Pećanca sa nemačkim okupatorom i sa Nedićevom vladom se uglavnom priznaje kao neosporna činjenica. Nasuprot tome, ocene o ulozi četnika pod vodstvom Draže Mihailovića, kako u naučnoj, tako i 11 memorijalnoj literaturi - tu i tamo se dijametralno razlikuju. Nekomunističke strane, naročito srpski izbegli četnici, ali i poneki međunarodni istoričari,¹ ocenjuju četničkog vođu Mihailovića kao vođu srpskog otpora, dok ga jugoslovenski istoričari naprotiv smatraju isključivo kolaboracionistom i izdajicom.²

O ovom kompleksu pitanja postoji opširna literatura koju su pisali najvećim delom Jugosloveni i jugoslovenski emigranti, kao i pripadnici britanske odbrane, to jest, članovi britanskih vojnih misija koje su u ono vreme stacionirale uz Titov ili Mihailovićev štab. Iz mnoštva tih radova padaju u oči neki u kojima je učinjen ozbiljan pokušaj da se na osnovu obimnog istraživanja izvora dođe do pravilnog ideološko-političkog tretiranja ove teme koja obiluje konfliktima.³

Pošto su odlučujući konflikti između partizana i Mihailovićevih četnika izbili već nekoliko meseci nakon početka okupacije i doveli do neumoljivog suparništva među njima, potrebno je da se vojne koncepcije, aktivnosti na pružanju otpora, politička delovanja, odnos prema Saveznicima i konflikti između oba pokreta otpora u godini 1941. u Srbiji nešto tačnije skiciraju u sledećim redovima. Nezavisno od razmišljanja na osnovu istraživačke teorije da se događaji u Srbiji iz

¹ Ovde treba ukazati na jedino delo koje je do sada u Austriji objavljeno o ovoj temi (Rausch, *Jugoslovenske emigracione vlade i Jugoslavija 1941. do leta 1943.* sa posebnim osvrtom na pokret Draže Mihailovića, fil. dis.). U svojoj disertaciji bez velikih pretenzija - podjednako po bogatstvu reči kao i po slabosti argumentacije - Rauš dolazi do zaključka da se u najmanju ruku do kraja 1943. godine (dakle, do vremena otvorenog dogovora o saradnji Mihailovićevih četnika sa nemačkim okupatorom) otpor u Srbiji ima pripisati četnicima pod Dražom Mihailovićem (vidi pri tom i Rausch, *Uz srpskonacionalističku varijantu oružanog otpora u okupiranoj Srbiji 1941-1943.*, str. 312).

² The Collaboration of D. Mihailovic's Chetniks with the Enemy Forces of Occupation (1941-1944).

³ Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance; Tomasevich, War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*; Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici saveznika 1940-1943.*, Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943.*, Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943.*

1941. godine ne osvetle isključivo sa aspekta okupatora i ugnjetača, već u najmanju ruku uz to i iz perspektive naoružanih ustaničkih grupa, odnose se različite koncepcije i akcije oba pokreta otpora direktno takode i na temu ovoga dela. Povod za pokolj u redovima srpskog građanskog stanovništva i istrebljenje jevrejskih muškaraca i dela Cigana u Srbiji od Vermahta u jesen 1941. godine, dao je oružani ustanak koji se počevši od leta te godine brzo širio, pošto je nastao na inicijativu komunističkog partizanskog pokreta pod Titovim vodstvom, a čiji je nosilac najvećim delom bio i ovaj pokret.

Četnici Koste Pećanca

Neposredno posle napada sila Osovine na Jugoslaviju počeo je Košta Pećanac da formira naoružanu četničku grupaciju. On je kao organizator srpskog ustanka protiv okupatorskih trupa 1917. godine i kao predsednik četničke organizacije, strogo srpskonacionalističkog, ultrakonzervativnog udruženja veterana, koje je tokom dvadesetih godina postajalo glavni agitator protiv Komunističke partije, regrutovao ljudstvo iz svojih ideoloških krugova. Do leta 1941. godine sastavio je Pećanac u južnoj Srbiji grupu od oko 3.000 ljudi, koja je do zime 1941/42. narasla na 5.255 i bila pod nemačkom komandom.⁴ Da je antikomunizam bio njegova primarna akciona pobuda, postalo je jasno kada je Pećanac posle napada na Sovjetski Savez javno razglasio da njegova organizacija neće pružati nikakav otpor nemačkom okupatoru⁵. Krajem juna 1941. zabranio je svojim potčinjenima da napadaju italijanske i nemačke trupe ukoliko se one korektno odnose prema srpskom civilnom stanovništvu. Pećanac nije odgovorio na Mihailovečev predlog od avgusta 1941. godine da se podele sfere uticaja četničkih grupacija (pri čemu je Mihailović savetovao da Pećančeva četnička grupa spreči dovodenje nemačkog pojačanja iz Bugarske i Grčke).⁶ U to vreme se Pećanac već bio odlučio za kolaboraciju sa okupatorima. Nekoliko dana kasnije pozvao je vode svojih grupa da naprave operativni plan s ciljem da se uguši ustanak komunističkih partizana u Srbiji.⁷ Istovremeno, organizovao je sastanak sa predstavnicima komande Vermahta i stavio im na raspolaganje svoje ljude koji treba da se bore protiv partizana.⁸

⁴ BA-MA, RW 40/190, 8. Izveštaj o stanju iznet 6. 1. 1942. od upravnog štaba pri komandi u Srbiji.

⁵ U Turnerovom izveštaju od oktobra 1941. stoji još: „Pre konstituisanja vlade (Nedić, avgust 1941 - W. M.) pošlo je za rukom da se veliki četnički odredi pod vodstvom vojvode Pećanca izjasne spremnim da se ne distanciraju samo od komunista, već i da učestvuju u borbi protiv komunizma. Pećanac, koji je - kao što je već pomenuto - uživao veliko poverenje u širokim krugovima stanovništva, najavio je borbu protiv komunizma putem javnog oglasa" (*Isti izvor*, RW 40/187, 5. „Izveštaj upravnog štaba pri komandi Srbije," 6. 10. 1941).

Milazzo, *The Chetnik Movement of the Yugoslav Resistance*, str. 19.

⁷ *Isti izvor*.

⁸ Ordonans, koga je načelnik AOK 12 poslao u Srbiju, javio je u pismu od 9. 9. 1941. svom pretpostavljenom: „Pukovnik Pećanac ponudio je preko posrednika da se svojim snagama bori protiv komunista. Pregovori koji su u vezi s tim vođeni između komandanta (Srbije), nove srpske vlade i četnika, doveli su do sporazuma na osnovu kojeg komanda priznaje četnike i daje im pravo da se regrutuju, te da javno i naoružano nastupaju. Četnici su se obavezali da će se boriti protiv komunista" (BA-MA, RH 19X1/81, Suzbijanje pokreta otpora u jugoistočnom regionu, T. 1, str. 35).

Međutim, oružane akcije Pećančevih četnika ograničile su se uglavnom na okršaje sa albanskim muslimanima na jugozapadu Srbije.⁹

Dimitrije Ljotić i pokret „Zbor“

Pokret „Zbor“ pod Ljotićevim vodstvom, koji je bio orijentisan na italijanski fašizam, postojao je još pre napada na Jugoslaviju. Usled dalekosežnog ideološkog srodstva sa nacionalsocijalizmom svrstao se Ljotić od samog početka na stranu okupatora. U komesarskoj Aćimovićevoj vladi pokret „Zbor“ je bio zastupljen sa dva ministra.¹⁰ Pokret „Zbor“ bio je jedina grupacija koju su nemački okupatori bezuslovno prihvatili kao pouzdanog saveznika. Zbog toga je dobio avgusta 1941. od Nemaca pravo da uspostavi oružanu formaciju za borbu protiv komunističkih partizana. U vreme kulminacije oružanog ustanka u Srbiji septembra 1941. Ljotićevi saveznici bili su vojnički organizovani u pet bataljona takozvanog Srpskog dobrovoljačkog korpusa (SDK).¹¹ Ostali delovi pokreta „Zbor“ ukorporirali su se u oružane formacije Nedićeve vlade.¹²

Četnici Draže Mihailovića

U vreme prepada na Jugoslaviju, pukovnik Draža Mihailović komandovao je u svojstvu načelnika štaba, jednom motorizovanom divizijom 11 istočnoj Bosni. Kada je čuo za kapitulaciju jugoslovenskih borbenih snaga, povukao se sa malim delom svoje trupe u bosanske šume. Nakon višemesečnog marša u pravcu Srbije stigao je sredinom maja 1941. sa sedam oficira i 27 vojnika do svog budućeg glavnog štaba u Ravnoj gori, u zapadnoj Srbiji. Za kratko mu je pošlo za rukom da svoje ljudstvo popuni seljacima iz okoline, a oficirski štab demobilisanim pripadnicima nekadašnje jugoslovenske armije i žandarmima iz okoline.¹³

Mihailović, rođen 1893. u blizini svog glavnog štaba, nedaleko od grada Čačka, krenuo je putem vojničke karijere. Sa srpske Vojne akademije pošao je u Balkanski rat 1912/13. i bio je u Prvom svetskom ratu sa srpskim trupama u Albaniji, da bi se kasnije stacionirao na Solunskom frontu. Posle rata završio je studije na Vojnoj akademiji i bio dodeljen raznim odeljenjima štaba pre nego što je između 1935. i 1937. godine služio kao vojni ataše u Sofiji i Pragu. Nakon toga je bio u službi, sve do prepada na Jugoslaviju, u nizu štapskih mesta, a između ostalog predavao je na Vojnoj akademiji predmet „pešadijska taktika.“ Počevši od 1939. godine prelazilo je njegovo vojničko interesovanje sa pešadije na vođenje

⁹ Milazzo, *The Chetnik Movement of the Yugoslav Resistance*, str. 19. zaista su Pećančevi četnici 2. 11. 1941. Hinghoferovoj 342-oj peš. diviziji ponudili zajedničku borbu prilikom nastupanja divizije protiv komunističkih uporišta u okolini Valjeva (BA-MA, RH 26-342/16, 10-dnevni raport odreda Ia 342. ID od 31. 10-10. 11. 1941).

¹⁰ Marjanović, *The German Occupation System in Serbia in 1941.*, str. 284.

¹¹ Mati, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 110. Bataljoni su se sastojali od ukupno 3021 vojnika i 63 oficira (BA-MA, RW 40/190, 8. Izveštaj Upravnog štaba pri Komandi u Srbiji, 6. 1. 1942).

¹² Marjanović, *The German Occupation System in Serbia in 1941.*, str. 288.

¹³ Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 122 ff.

gerilskog rata, ratnu strategiju koja je imala tradiciju u onim delovima Jugoslavije koji su bili pod okupacijom Otomanske imperije (Srbija, Crna Gora, Makedonija, Hercegovina, Bosna). Po naređenju tadašnjeg ministra rata, generala Nedića, sastavio je Mihailović raport o reorganizaciji jugoslovenske vojske, pri čemu se izjasnio za princip vojnički homogenih nacionalnih jedinica koje su bile podeljene prema nacionalnostima.¹⁴ Osim toga, predložio je koncept odbrane, koji bi, zanemarujući teško odbranjivu severnu ravnicu, bio koncentrisan na brdovite delove zemlje.¹⁵ Njegov predlog je Nedić odbio, ali je Mihailović ipak ostao kao načelnik Operativnog odeljenja u Generalštabu, nadležan za pitanja u vezi sa vođenjem gerilskih ratova.

Sa Mihailovićem je 1940. godine uspostavila kontakt britanska tajna služba da bi od njega dobila informacije o držanju jugoslovenske vojske prilikom eventualnog puča protiv kralja.¹⁶ U državnom udaru marta 1941. imao je on isto tako malo učešća kao i britanska tajna služba. Tek je u vreme nemačke okupacije izrastao Mihailović u centralnu ličnost jugoslovenske istorije. Kao četnički vođa nastojao je da od proleća 1941. svoje znanje o vođenju gerilskog rata, stečeno u jugoslovenskom generalštabu, prenese u praksu.

Istorijat četničkog pokreta

Otkako se Osmanlijsko carstvo proširilo na Balkan u 14. veku, formirale su se u raznim zemljama Balkana grupe koje su se na specifičan način borile protiv turskih vlastodržaca. U Mađarskoj su se te grupe nazivali „hajducima“, u Bugarskoj „komitajima“, a u Srbiji „četnicima.“¹⁷ Najpre bi se one mogle uporediti sa bandama Robina Huda, pošto su ovi seljaci na kraju zime napuštali svoja sela, da bi se sakrili u šumama.¹⁸ Odatle su prepadali urede vlasti po selima, uništavali poreske registre, pljačkali turske transporte i delili plen seljacima. Ovaj način otpora nije imao za cilj da se vojnički potuče turska vlast, već je bio više borbeni izraz suprotstavljanja naroda osionom okupatoru. Akcije protiv tuđinske vlasti Turaka istovremeno su predstavljale svakako i najvažniji element za ostvarenje nacionalnog identiteta, a to se ispoljavalo u veličanju četničkih vođa u narodnim mitovima, kao i u narodnoj umetnosti. Obe srpske revolucije protiv Turaka početkom 19. veka, koje su faktički dovele do oslobođenja Srbije od Osmanlijskog carstva,¹⁹ pokrenuli su četnici. Za vreme makedonskog ustanka protiv Tu-

¹⁴ *Isti izvor*, str. 131.

¹⁵ General Mihailovich, *The World's Verdict*, str. 9.

¹⁶ Julian Amery, koji je godine 1940, kao pripadnik ogranka Britanske tajne službe (sekcije D) radio u Beogradu, pominje u svojim *Memoarima* sastanke sa Mihailovićem u proleće 1940, na kojima se, međutim, nisu pominjali izveštaji o takvim susretima. Ameri misli retrospektivno, daje on na osnovu ovih susreta sa Mihailovićem bio „far from quessing the role he was destined to play“ (Amery, *Approach March*, str. 180).

¹⁷ Pojam „četnik“ potiče od reči „četa“ („naoružane bande“).

¹⁸ „Vreme borbe“ trajalo je po pravilu od topljenja snega krajem aprila sve do početka zime sredinom novembra. Nakon toga su se članovi bandi vraćali u svoja sela da bi tamo proveli zimske mesece.

¹⁹ Počevši od 1833. godine imalaje Srbija autonomni status unutar Osmanlijskog carstva, pre nego što je na Berlinskom kongresu 1878. i formalno postala nezavisna.

raka u godinama od 1904. do 1912, kao i u oba balkanska rata, izvršavali su četnici razne specijalne vojne zadatke, većinom iza neprijateljskih linija pod komandom regularnih trupa. U Prvom svetskom ratu četnici su se 1915. godine povlačili ispred austrougarskih trupa, zajedno sa srpskom vojskom preko Krfa, prema Solunu. Kad je bugarski okupacioni režim u južnoj Srbiji poprimio najstrašnije oblike, tada se krajem 1916. vratila četnička grupacija pod Kostom Pećancem u ovaj kraj sa zadatkom da odgodi masovni ustanak stanovništva sve dotle dok srpska vojska bude mogla da podržava borbu. Pećanac, ipak, nije mogao duže da sprečava narodni ustanak protiv Bugara. Tako se on postavio februara 1917. godine na čelo takozvanog „Topličkog ustanka.“ Nakon početnih uspeha, Bugari su do nogu potukli ustanike. Posle poraza usledile su krvave represalije bugarskog okupatora nad civilnim stanovništvom. Pred sam kraj rata rasformirana su četnička udruženja, a neke delove ljudstva preuzela je regularna jugoslovenska vojska. I pored toga što su četnici u novoj jugoslovenskoj državi bili prisutni samo kao udruženje veterana - doduše politički uticajno udruženje - oni su u očima stanovništva Srbije, Makedonije i Crne Gore bili nacionalni heroji. Počevši od 1932. godine vodio je Pećanac organizaciju koja je - na osnovu izveštaja Udruženja iz 1938 - obuhvatala oko 1.000 sekcija sa ukupno 500.000 članova.²⁰ Četnici, koji su pustili najjače korene u redovima provincijske sitnoburžoazije i seljaka, smatrali su sebe zaštitnom grupom protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja srpstva u jugoslovenskoj državi. Oni su svoje izrazito antidemokratsko, antiliberalno i anti-komunističko držanje povezivali sa velikosrpskim ciljevima. Priznavali su samo Slovence, Hrvate i Srbe kao svoje grupe naroda, kojima je trebalo centralistički da vlada srpsko rukovodstvo u jugoslovenskoj državi.

Jugoslovenskom armijskom rukovodstvu nije bilo mnogo stalo da toga da u odbrani zemlje učestvuju gerilska udruženja, te nije preduzimalo ozbiljne mere u tom pravcu. Vlada je, ipak, u aprilu 1940. godine oformila šest dobrovoljačkih četničkih bataljona i svaki je dodelila jednoj armiji, međutim, samo jedan od njih je stvarno poslat u rat na Balkanu. Nakon kapitulacije jugoslovenske vojske oni su rasformirani poput ostalih vojnih jedinica i više se nisu pojavljivali kao organizovana sila.²¹

Politički ciljevi Mihailovićevih četnika

Kad je Mihailović u maju 1941. počeo da organizuje u Srbiji svoje grupe otpora, on nije radio po nalogu jugoslovenske emigracione vlade ili kralja. Te dve državne institucije premestile su se neposredno pred vojnu kapitulaciju Jugoslavije navrat-nanos u Palestinu, a da nisu prethodno preduzele ni najmanje mere za pružanje otpora u obliku „post occupal work“ (tajne radio-veze sa Saveznicima, ilegalne političke mreže, prikupljanje informacija itd.). Vlada je takode propustila da prenese iz zemlje dovoljnu količinu naoružanja i dovoljan broj pripadnika bor-

²⁰ Tomashevich. *War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 119.

²¹ Podaci o istorijatu četničkog pokreta potiču velikim delom iz: *isti izvor*, str. 115 ff.

benih snaga, da bi time izgradila osnovni fond za neku ozbiljnu izbegličku armiju.²²

Početak prve sabotažne akcije Mihailovićevih četnika u rano proleće 1941, on još nije imao veze sa izbegličkom vladom, niti sa mestima odakle bi stigle informacije o Saveznicima. Njegova odluka za otpor nastala je samostalno. Ipak, za svoje političke ciljeve pozivao se na izbegličku vladu koja je bila sastavljena skoro isključivo od Srba, kao i na kralja. Nakon sloma sila Osovine, u šta Mihailović nikada nije sumnjao, četnici su hteli da uspostave velikosrpsku državu koja bi pored „Stare Srbije“ obuhvatala i Bosnu, Dalmaciju, Hercegovinu, Crnu Goru, Bačku, Banat, Sandžak, oko pola Hrvatske, kao i nekoliko rumunskih i bugarskih pograničnih oblasti.²³ Sa preostalim delom Jugoslavije hteli su četnici da uđu u federaciju. Pretenzije na vodeću ulogu velike Srbije u posleratnoj Jugoslaviji zasnovali su četnici na istorijskoj borbi Srba protiv turske vladavine, kao i na sadašnjem otporu četnika prema nemačkim okupatorima. Velika Srbija je trebalo da bude „posrbljena“: četnici su planirali da posle rata isele iz velike Srbije preko 2,6 miliona Jugoslovena drugih nacionalnosti i da povrate u Srbiju 1,3 miliona Srba iz nesrpskih delova Jugoslavije, tako da bi velika Srbija iznosila oko dve trećine stanovništva i teritorije Jugoslavije.²⁴

Socijalno-ekonomski koncept četnika se bio sveo na konglomerat nedozrelih ideja koje bi se pre svega mogle shvatiti kao „monarhistička država blagostanja pod srpskonacionalnom dominacijom.“ Velikosrpsko, a istovremeno i anti-hrvatsko opredeljenje Mihailovićevih četnika dodatno se pojačalo usled masovnih pokolja koje su ustaše vršile još u proleće 1941. godine nad Srbima koji su živeli u Hrvatskoj. Za razliku od partizana, četnici nisu pravili razliku između ustaša i hrvatskog naroda na osnovu nacionalističke ideologije. Mihailović je hteo da se nakon završetka rata krvavo obračuna sa hrvatskim narodom.

U suštini su politički ciljevi bili usmereni na uspostavljanje *status quo* na vraćanje princa-regenta Pavla, pripadnika kraljevske dinastije Karadorđevića iz emigracije u Engleskoj i uspostavljanje federativne jugoslovenske države pod velikosrpskom hegemonijom. Mihailović se u izvesnoj meri osećao kao „čuvar mesta“ za kralja i za vladu u emigraciji. Tako je i zajednička borbena parola Mihailovićevih četnika glasila: „Za kralja i otadžbinu.“²⁵

Četnička koncepcija otpora

Mihailovićevu koncepciju otpora određivale su nacionalistička ideologija, političke perspektive i tradicija četničkog ratovanja. Izrazito srpski nacionalizam četnika ograničavao je krug delovanja njihovog otpora na Srbiju i na one oblasti u kojima su prevashodno živeli Srbi (Crna Gora i delovi Hrvatske): kao borci i sim-

²² Jugoslovenska izbeglička udruženja sastojala su se od 240 članova avijacije, 100 pripadnika mornarice i 300 pripadnika pešadije (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 327 f.).

²³ Memorandum članova Nacionalnog četničkog komiteta, Stefana Moljevića od juna 1941 (citirano prema: Tomashevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 166 ff.).

²⁴ *Isti izvor*, str. 169 f.

²⁵ *Isti izvor*, 178.

patizeri bili su prihvaćeni samo Srbi. U početku, borbe za pružanje otpora sastojala su se četnička udruženja, s jedne strane, iz delova lokalnog stanovništva, a s druge, daleko većim delom od Srba koji su mogli da od genocida u Hrvatskoj pobegnu u Srbiju, a najzad iz pripadnika srpske vojske koji su izbegli nemačko ratno zarobljeništvo tako što su se sklonili u šume i tamo se priključili četnicima. Manji potencijal regrutovanja četnika u odnosu na partizane, čije su organizacija otpora i posleratna politička koncepcija bile multietnički zasnovane, još se 1941. godine u Srbiji nije mnogo primećivao. Kada su se tokom sledećih ratnih godina akcije s ciljem pružanja otpora proširile iz Srbije na druge krajeve Jugoslavije, dobila je ova činjenica svakako veći značaj.

Pri sastavljanju struktura otpora Mihailović se držao četničkih tradicija. Već i sama ratnička spoljašnost - duge brade, visoke šubare i redenci obavijeni oko tela - trebalo je da iskazuje istorijski kontinuitet. Prvi četnički odredi sastojali su se od 50 do 200 ljudi. Oni su uvek bili podređeni komandantu koji se morao držati Mihailovićevih opštih direktiva, ali je na svom lokalnom terenu uživao veliku autonomiju u pogledu slobode delovanja. Vojna organizacija četnika sastojala se iz tri dela na osnovu podele prema starosti ljudstva:

iz pokretnih operativnih odreda, koji su obuhvatali borce između 20 i 30 godina;

iz odreda sa ljudima između 30 i 40 godina, koji su bili zaduženi za akcije sabotaže;

iz lokalnih grupa sa ljudima između 40 i 50 godina, čiji je zadatak bio da brane svoja naselja.

Od ovih odreda bio je, međutim, mobilisan samo neznatan deo. Većina je bila registrovana samo kao četnici i trebalo je da budu pozvani tek krajem okupacije. U septembru 1941. obuhvatale su naoružane operativne četničke jedinice u Srbiji oko 3.000 - 4.000 ljudi od kojih je, međutim, samo jedan deo bio stvarno u borbi protiv nemačkog okupatora.²⁶

U prvoj godini bilo je naoružanje četnika isto tako loše kao i naoružanje partizana. Dok su partizani koristili svoje napade na okupatore i kvislinške organe takode i radi zaplene oružja i municije, neaktivnost četnika nije dopuštala takvo

²⁶ Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 18. Po Vilerovoj računici u septembru 1941., neposredno Mihailoviću potčinjenih četnika bilo je oko 1.200. a ukupnu snagu četnika koji su bili pod Mihailovićevom komandom, ceni na približno 5.000 (Wheeler, *Britain and the war for Yugoslavia, 1940-1943*, str. 83 f). Brojčani podaci o snazi Mihailovićevih četnika u tom značajnom periodu leto/jesen 1941. u znatnoj meri se razilaze. Krajem jula 1941. pisalo je u izveštaju vojnog zapovednika u Srbiji, generala Dankelmana, da „srpski stručnjaci“ cene ukupan broj ustanika (kako Mihailovićevih, tako i partizana) u Srbiji na oko 30.000 (BA-MA, RW 40/v. 43, KTB Ia Kom. Gen. Srbija, jul 1941. izveštaj Dankelmana Listu, 23. 7. 1941). U decembru 1941. Mihailović je tvrdio da pod njegovom komandom stoji preko 300.000 ljudi (Tomashevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 181). Na osnovu strukture njihove organizacije opšteuzevši teško je tačnije oceniti brojno stanje četnika. Ovaj primer može da ilustruje do kako apsurdnih tvrdnji se može doći ukoliko se ne uzme u obzir sastav četničkih udruženja u organizacionom pogledu: iako su se Mihailovićevi četnici u Srbiji počev od 1942. isključivo borili protiv partizana, a ne protiv okupatora i kvislinških organa, a u novembru 1943, zaključili sporazum sa nemačkim okupatorima o kolaboraciji, dolazi Rauš do zaključka „daje Srbija sve do 1944. godine bila pretežno u znaku Mihailovića. [...] Njegova udruženja, koja su kontrolisala široke oblasti, u mnogome su prevazilazila lokalne partizane.“ (Rausch. *Osvrt na srpsku nacionalnu varijantu oružanog otpora u okupiranoj Srbiji 1941-1943*, str. 312).

rekviriranje. Oni su tek od 1942. godine, zahvaljujući kolaboraciji sa Italijanima, sa Nedićevim formacijama, a od 1943. i sa nemačkim okupatorima, raspolagali dovoljnom količinom oružja i municije, ali ga nisu koristili protiv sila Osovine, već protiv partizana.

Glavna zamisao Mihailovićeve koncepcije otpora sastojala se u tome da se sveopšta rezistencija organizuje pod njegovom vrhovnom komandom, ali da se pri tom čeka u podzemlju i da se izbegava svako provociranje protivnika sve do onog trenutka kada bi Nemačka povukla iz Jugoslavije svoje okupacione trupe usled vojnog poraza na drugim evropskim ratištima, ili, pak, kad bi Saveznici iskrcavanjem svojih trupa u jugoistočnoj Evropi dali znak za opšti ustanak. Do nošenju odluke o pasivnom otporu, doprinelo je i sećanje na Pećančev neuspeli pokušaj ustanka protiv bugarske okupacione sile u Prvom svetskom ratu i na krvave represalije nad civilnim stanovništvom, koje su potom usledile.²⁷ Mihailović je sa pravom sumnjao u to da je vojni potencijal njegovih četnika u pogledu pružanja otpora u Srbiji dovoljno jak, da bi oni 1941. godine, bez vojne intervencije savezničkih trupa, mogli da izvedu uspešan pokušaj ustanka protiv nemačkih trupa.

Držanje Britanaca u odnosu na Mihailovića

Mihailovićeva strategija otpora se u principu podudarala sa britanskom koncepcijom u odnosu na subverzivne akcije i aktivnosti otpora u oblastima pod nemačkom okupacijom. Sredinom juna 1941, dakle, još pre nego što su Britanci znali za postojanje četničke organizacije otpora u Srbiji, izložio je britanski Džoint plening staf svoje zamisli:

„Takve pobune mogu se dešavati samo jednom. Do njih ne srne da dode sve dotle dok nije pripremljeno za njih poprište, dok nisu izvršene sve pripreme i dok situacija nije sazrela. Oružane borbene snage koje rodoljubima stoje na raspolaganju moraju da budu dovoljno jake da bi mogle da izbace iz stroja lokalno stacionirane nemačke trupe.“²⁸

Čak ni stupanje u rat Sovjetskog Saveza i prve informacije o akcijama otpora u Srbiji nisu ništa izmenili na odbojnom držanju Britanaca u odnosu na ofanzivno delujuću gerilu u Srbiji.²⁹ Kako je ustanak komunističkih partizana u Srbiji otpočeo i kako Britanci nisu videli mogućnost, usled nedostajućih veza sa partizanima, da izvana obuzdaju ovaj ustanak, odlučili su da potpomažu četnike. U svojoj funkciji nadređenog nad načelnicima Stafa, Čerčil je u novembru 1941. naložio War Office-u da se učini sve kako bi se ustanak u Srbiji pomoćnim sred-

²⁷ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 433 f.

²⁸ Studija Joint Planing Staff-a od 14. 06. 1941 (citirano prema: *isti izvor*, str. 302.).

²⁹ U preporuci Džoint plening stafa načelnicima Stafa od 9. 8. 1941. stoji da „tajne vojske mogu efikasno da operišu samo ako ih potpomažu obučene (regularne) trupe; stoga bi trebalo da se njihova organizacija ograniči na mesta [a i tamo prvenstveno da budu potpomognuta pri sastavljanju], gde [...] je moguća britanska ofanziva“, naime u severnoj Francuskoj, Belgiji, Holandiji i Norveškoj (citirano po: *isti izvor*, str. 302).

stvima unapredio u korist četnika („to keep the rebellion going“).³⁰ Do toga je došlo s jedne strane iz ratnopropagandističkih razloga (Cerčil je hteo da time signalizira stanovništvu u ostalim okupiranim zemljama da mogu da računaju na britansku podršku pri akcijama otpora), a s druge strane, takođe iz vojnostrategijskih pobuda pred kapijama Moskve, da bi ustanak 11 Srbiji mogao da vezuje nekoliko divizija u Srbiji.³¹ Tu su pridolazila i ideološko-politička razmišljanja: britanski vojni vrhovi videli su u ustanku samo neku „epizodu“ (incident).³²

Mihailović je u novembra 1941. prvi put dobio britansku pomoć,³³ ali su ga istovremeno upozorili na to da se u odnosu na Nemce drži radije pasivno i da pre svega bude u stavu iščekivanja. Na britanskoj strani računalo se s tim da će u ustanku protiv nemačkih okupatora partizani biti slomljeni. Budu li se četnici pri ovom ustanku držali pasivno, tako da bi mogli neoštećeno da prebrode nemačku ofanzivu, kako su razmišljali Britanci, oni bi nakon sloma komunističkih partizana predstavljali jedini pokret otpora u Srbiji.³⁴ Tada bi, opet, Mihailović bio u mogućnosti da koordinira sa britanskom koncepcijom otpora svoju dotadašnju strategiju iščekivanja, na koju ga je bila primorala dinamika partizanskog ustanka.³⁵ Britanci su u jesen 1941. uveravali Mihailovića u to da će njegovu strategiju pasivnog otpora, tj. ograničavanje na akcije sabotaže, u potpunosti podržavati³⁶ i da će se potruditi da pomoć upućena četnicima ne padne u ruke partizanima.³⁷ Kada su Britanci saznali daje u novembru 1941. između četnika i partizana došlo do oružanog sukoba, oni su privremeno obustavili slanje oružja.

³⁰ *Isti izvor*, str. 428.

³¹ Na oba ova aspekta naročito je ukazao Foreign Office (*isti izvor*, str. 427 f.).

³² U tom pogledu su se više puta izjašnjavali načelnici Stafa u oktobru 1941 (Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943.*, str. 207).

³³ Mihailović je 9. 11. 1941. dobio 20 mitraljeza, 10.000 magazina municije i 600 ručnih granata, koje su mu bacili iz vazduha (Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943.*, str. 90).

³⁴ Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943.*, str. 220.

³⁵ Izjave predsednika vlade, Cerčila, na prvoj ratnoj konferenciji zapadne Alijanse održane u Vašingtonu decembra 1941 - u vreme kadaje ustanak protiv nemačkih okupatora u Srbiji kulminirao - jasno pokazuju da su Britanci već bili ubeđeni daje ugušen partizanski ustanak u Srbiji, te da su se i za budućnost čvrsto držali svojih koncepcija u pogledu organizovanja otpora: „Mi moramo [...] da se usmerimo na to da oslobodimo potčinjene narode zapadne i južne Evrope na taj način što ćemo na određene punktove sukcesivno ili istovremeno ubacivati britansku i američku vojsku koja će da bude dovoljno jaka da omogući podjarmljenim narodima dizanje ustanka. Sopstvenim snagama nikad neće za to biti sposobni, jer bi imali da računaju na užasne represalije“ (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 241).

³⁶ Kapetanu Duane Hudson-u, pripadniku britanske misije koji je baš tada stigao do Mihailovića, naloženo je iz njegovog prethodnog mesta službovanja u Kairu, u vreme kulminacije vojnih bitaka u Srbiji, oktobra 1941. godine, da na Mihailovića utiče na sledeći način: „12. oktobra. Mi i jugoslovenska vlada predlažemo Vam sledeći plan, ako se njime složite. Da se odmah smanji broj sabotaža, da se one ograniče na železničke pruge i lokomotive, bez upotrebe eksploziva, a takođe i bez represalija prema lokalnom stanovništvu. Sledeći plan bi se sastojao u tome da se pripremi sve za zajedničko dizanje ustanka u nekom kasnijem terminu. [...] Molimo Vas da izvestite Mihailovića.“ A da ne bi bilo ni najmanje sumnje u to da je britanska vlada bila jedino spremna da potpomaže Mihailovića, poslat je Hudson-u još jedan telegram: „12. oktobra [...] Radi Vašeg ličnog informisanja: mi nismo spremni da pružimo pomoć nekom vodi gerile, koji ne uživa poverenje jugoslovenske vlade“ (citirano prema: *isti izvor*, str. 408).

³⁷ Pismo Glenconner-a, načelnika Balkanske sekcije Special Operations Executive (SOE) u Londonu Foreign Office-u, 15. 11. 1941 (citirano prema: *isti izvor*, str. 414).

Britancima baš i nije bilo mnogo žao što su Nemci potukli komunističke partizane. Ipak im očito nije bilo pravo što četnici, koje su oni potpomagali oružjem i novcem, koje je BBC-ova propaganda predstavljala kao jugoslovenske rodoljubive snage koje u Srbiji izvode „organizovane vojne operacije“ ne usmeravaju ove operacije protiv nemačkih okupatora, već protiv partizana. Pozvali su Mihailovića da neodložno sklopi primirje sa partizanima. To je trebalo da predstavlja prvi korak na putu Mihailovićevog postavljenja za neograničenog vođu otpora u Srbiji.³⁸ Istovremeno su Britanci pokušali da kontaktirajući sa Moskvom privole partizane da se potčine Mihailoviću.³⁹

Gušenjem ustanka u decembra 1941. i proganjanjem iz Srbije kako partizana, tako i četnika, definitivno je propao pokušaj da četnici i partizani zajednički ili makar po dogovoru istupaju protiv sila Osovine. Iako su Britanci znali za kolaboraciju nastalu 1942. između četnika i Italijana i bilo im je jasno da su partizani predstavljali vojno znatno efikasniji pokret otpora, ipak su se sve do početka 1943. čvrsto držali isključivog podržavanja Mihailovićevih četnika. Tek kad su usled britanske pobeđe u severnoj Africi njihovi vojnostrategijski ciljevi na Balkanu dobili prevagu nad političkim,⁴⁰ počeli su da potpomažu i partizane. Krajem 1943. konačno su napustili svog savezničkog partnera Mihailovića, koji se u međuvremenu uzdigao do generala i ministra rata. Pod uticajem britanskog preorijentisanja ka partizanima, četnici, koji su već bili teško kompromitovani usled njihove saradnje sa Italijanima protiv partizana, odmah su prešli na stranu Nemaca, te su se počevši od 1944. nemačkim oružjem i pod nemačkom komandom borili protiv partizana.⁴¹

Jugoslovenska izbeglička vlada i četnici

U poređenju sa, recimo, češkim i poljskim izbegličkim vladama u Londonu, jugoslovenska vlada imala je mali politički ugled u očima britanskih zvaničnika i neznatan uticaj na razvoj događaja u svojoj domovini.⁴² Sa izuzetkom vode Hrvatske seljačke stranke, Mačeka (on je ostao u Hrvatskoj), bila je prva izbeglička

³⁸ *Isti izvor*, str. 444.

³⁹ Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943*, str. 212.

⁴⁰ Ficroj Meklejn, engleski šef Savezničke misije pri Titovom štabu, koja se sastojala od Britanaca i Amerikanaca (septembra 1943), defmisao je svoj zadatak britanski suvoparno: „My task was simply to help find out who was killing the most Germans and suggest means by which we could help them to kill more. Politics must be a secondary consideration“ (citirano prema: Haberl, *Oslabađanje KP Jugoslavije od kontrole Kominteme KPSU 1941-1945*, str. 59).

⁴¹ Za istorijat Mihailovićevih četnika posle 1941. godine vidi naročito: Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 196 ff. Iz mnoštva memoarskih dela pripadnika Britanske misije u Mihailovićevom štabu neka tu budu pomenuta samo: Rootham, *Miss-Fire: The Chronicle of a British Mission to Mihailovich, 1943-1944*; Lawrence, *Irregular Adventure; British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, str. 91. ff. Bailey, *British Policy Towards General Draža Mihailovich*, str. 59 ff.

⁴² Radi poređenja politike triju izbegličkih vlada koje su u Londonu imale svoje kancelarije, kao i njihovog uticaja na pokrete otpora u njihovim dotičnim domovinama, vidi iscrpnu studiju Brandesa, „Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943.“

vlada sastavljena od istih ličnosti kao i vlada u vreme državnog udara 26. marta 1941. Ona se sastojala od osam Srba, dva Hrvata i jednog Slovenca.⁴³ Nerešeno nacionalno pitanje u predratnoj Jugoslaviji, što se reflektovalo i u prevelikom broju Srba u kabinetu, kao i činjenica da su svi članovi vlade ili poticali iz najuglednijih regionalnih stranaka, ili su bili vanpartijski i vojnici sa malo političkog iskustva, nisu baš doprineli povećanju njihovog prestiža. Lične zadevice, intrige i prosto politička nesposobnost stvorile su sliku ove vlade, koju je engleski ministar inostranih poslova Iden Hume okarakterisao kao „nesposobnu ministarsku bandu.“⁴⁴ Još u jesen 1941. bilo je jasno Forin ofisu da ovim jugoslovenskim izbeglim političarima nikada neće poći za rukom da se usmere na jugoslovensko jedinstvo i da vlada, izvesno, neće dočekati kraj rata.⁴⁵

Sto se tiče držanja izbegličke vlade u odnosu na otpor na Srbiji, ono se još pre početka ovih akcija na Srbiju i nezavisno od koncepcija saveznika, svodilo na onakvo kakvo je bilo kod Britanaca. Izbeglička vlada je predvidela vremenski, lokalno i vojno koordinirane operacije stacionirajućih savezničkih trupa sa jugoslovenskim ustaničkim formacijama koje su do tada držane u rezervi. Mobilizaciju i organizaciju otpora nije trebalo izvršiti pre nego što dode do invazije. Ustanci su se pre ovog roka činili beskorisnim, jer bi iziskivali samo nepotrebno žrtvovanje ljudskih života.⁴⁶

Predsednik jugoslovenske vlade, Simović, je tek sredinom avgusta 1941. čuo za postojanje i aktivnosti partizanskih i četničkih organizacija otpora. Dok je odobravao Mihailovićevo osnovno defanzivno taktično načelo (pripreme za akcije, ali nikako ne provocirati nemačke okupatore i napadati nemački Vermaht), najoštrije je osudio ofanzivnu strategiju partizana u svom govoru na Radiju avgusta 1941. godine. Partizane je okvalifikovao kao šaćicu nesavesnih ljudi koji su svojim preuranjenim akcijama naneli zemlji teške patnje, pa je pozvao stanovništvo na strpljivo iščekivanje pod okupacijom, sve dok izbeglička vlada ne bude dala znak za ustanak.⁴⁷ Simović je znao za talas represalija nad civilnim stanovništvom, koji je upravo tada nastao, bacajući javno krivicu na partizane. Istovremeno je izbeglička vlada započela demagošku dvoličnu igru. Nakon toga što su tokom leta 1941. u svetsku javnost doprli izveštaji o ustanku u Srbiji - baš u vreme najvećih zamaha vojne sile Trećeg rajha - i što je svetska javnost sa oduševljenjem primila preuveličavajući ustanak do mitskih razmera, izbeglička vlada je činila sve da ovu reakciju na propagandistički način pripisuje sebi i svom vojnom zastupniku, Mihailoviću. Iako je predsednik vlade Simović u jesen 1941. sa sigurnošću znao za Mihailovićevo pasivno držanje prema nemačkim okupatorima

⁴¹ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 314.

⁴⁴ Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski Saveznici 1943-1943*, str. 180.

⁴⁵ Tako je otprilike razmišljao Rose, sekretar Southern Department-a Foreign Office-a u novembra 1941: „Mi moramo, razume se, trenutno da činimo sve da bi se zastrašujuće pukotine (u izbegličkoj vladi - W. M.) sastavile, ali posle rata ništa neće moći da spreči rušenje građevine“ (citirano prema: Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 354).

⁴⁶ *Isti izvor*, str. 363. f.

⁴⁷ *Isti izvor*, str. 372. f.

(i obrnuto, da se sa nemačke strane do tog vremena takode nisu preduzimale vojnne akcije protiv Mihailovićevih četnika),⁴⁸ izbeglička vlada je činila sve da bi preko novinskih obaveštenja ostavila u javnosti utisak da oružanu borbu protiv nemačkih okupatora ne vode partizani, već četnici. Izbeglička vlada je čak pokušala da privoli BBC da objavi demanti u svojim emisijama 11 slučaju istinitih nemačkih izveštaja o komunističkom ustanku u Srbiji. S ciljem podizanja Mihailovićevog ugleda, trebalo je da BBC govori o ustanku „rodoljubivih otadžbinskih snaga.“⁴⁹

U stvari, Simović je krajem oktobra 1941. i sam pozvao Mihailovića na „strpljenje i uzdržavanje od preuranjenih akcija, da bi se izbegli gubici. Poruka se završavala kategoričnom naredbom da se nemački okupatori 'bez krajnje nužde' ne izazivaju sve dok se ne da znak za zajedničku akciju sa britanskim trupama.“⁵⁰ Mihailović je bio toliko siguran u to da će ga izbeglička vlada i Britanci politički podržavati daje u svom telegramu novembra 1941. neprikriveno priznao šta planira sa britanskom pošiljkom oružja koju mu budu slali: on će sa ovom opremom „odmah moći da likvidira komuniste.“⁵¹

Nekoliko dana kasnije Mihailovića je izbeglička vlada proizvela u čin generala, a u januaru 1942. propagandističko mudrim šahovskim potezom naimenovala za ministra rata.

Partizani

Komunistički partizani u Jugoslaviji predstavljali su prvu organizaciju otpora u zemljama Evrope koje je napao Treći rajh, a koje su se angažovale u oružanoj vojnoj borbi protiv nemačkih okupatora. Gotovo neprimećena od svetske javnosti,⁵² čiji je pogled bio u potpunosti uperen u Mihailovićeve četnike, borba partizana na sporednom ratištu u Srbiji zadala je udarac naizgled nepobedivoj vojnoj mašineriji nacističke Nemačke u vreme kad je izgledalo da će čak i pri napadu na Sovjetski Savez jedva biti moguće da se osujeti Vermahtova pobeda.

⁴⁸ Istaknuta srpska proitalijanska porodica Bajloni stigla je krajem oktobra 1941. iz Srbije u Lisabon i prenela je Britancima i izbegličkoj vladi izveštaj o aktuelnoj situaciji u Srbiji, u kojem između ostalog stoji: „Up until now the Germans have not pursued the followers of Mihailović (expect for one insignificant bombing of the headquarters of Ravna gora)“ (citirano prema: Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943*, str. 102 f).

⁴⁹ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-43.*, str. 390. f. U ratnim vremenima, kada je verifikacija izveštaja bila skoro nemoguća, imao je Mihailović velikog uspeha sa svojom propagandnom ofanzivom. Između godina 1941. i 1943. uzdizali su mediji njega i njegove četnike do egzotičnih junaka, koji bi kao jedina grupa otpora u Evropi koju su okupirali Nemci, mogli da pariraju nacistima (vidi npr. hagiografski spis Engleza Brown-a, „Mihailovich and Yugoslav Resistance“, gde on Mihailovića označava kao „genija“ (str. 80) i pokušava da prosečnom engleskom čitaocu približi četnike pomoću poredenja sa primerima iz engleske istorije. Časopis „Time“ posvetio je Mihailoviću 25. 5. 1942. čak i svoj uvodnik.

⁵⁰ Citirano prema: Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 425.

⁵¹ Isti izvor, str. 442.

⁵² Roberts tačno rezimira situaciju u godini 1941: „What little news appeared in the western press mentioned only the exploits of Mihailović The Partisans were unknown to the world at large and among the Allies, only the Yugoslav, British and Soviet Governments were aware of them!“ (Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, str. 50).

Partizansku organizaciju otpora osnovala je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Od početka dvadesetih godina KPJ bila je ilegalna. Kadrovi su bili naročito u vreme kraljeve diktature izloženi teškim političkim progonima.⁵³ Međutim, najteže udarce pretrpela je KPJ nesumnjivo usled staljinističkih čistki u tridesetim godinama, zbog kojih su njeni kadrovi - kao i u većini komunističkih partija balkanskih zemalja - bili faktički likvidirani.⁵⁴ Nakon što je Milana Gorkića, partijskog sekretara Centralnog komiteta KPJ, u novembru 1937. u Moskvi ubila NKVD-a, Josipu Brozu Titu privremeno je povereno vođenje partijske centrale koja se nalazila u Parizu, a na Petoj zemaljskoj konferenciji u oktobra 1940. definitivno je naimenovan za generalnog sekretara KPJ.⁵⁵ Van svake sumnje je da je novoizabrano rukovodstvo KPJ bilo pre vojnog pohoda na Jugoslaviju bilo staljinistički nastrojeno i verno Moskvi.⁵⁶

Sa svojih oko 8.000 članova⁵⁷ imala je KPJ pre aprila 1941. malo političkog upliva u Jugoslaviji. Ona je, međutim, imala značajan broj pristalica među omladinom, naročito u redovima studenata. U leto 1941. obuhvatala je Komunistička omladina oko 15.000 članova.⁵⁸ Pošto je KPJ već 20 godina bila navikla na ilegalnost i proganjanja, ostala je njena organizaciona struktura i posle nemačke najezde većinom netaknuta. S obzirom na pakt između Hitlera i Staljina pustili su nemački okupatori komuniste u Srbiji sve do napada na Sovjetski Savez relativno na mira. Odmah nakon nastanka okupacije otpočela je Partija sa organizacionim pripremama za oružanu borbu u kasnijem periodu. Ali, KPJ se istovremeno uzdržavala od otvorene ratne propagande s obzirom na „Pakt Hitler - Staljin.”⁵⁹ Ipak, nema dokaza za to da je KPJ preuzela u svoju propagandu sovjetsku doktrinu o „ratu između imperijalističkih država.”

Dok su vodeći funkcioneri komunističkih partija iz dragih okupiranih zemalja živeli kao emigranti u Moskvi, boravilo je celokupno rukovodstvo KPJ u Jugoslaviji. Između Jugoslavije i Kominterne u Moskvi postojala je isključivo radio-veza. Ovaj nedostatak ličnog kontakta imao je za posledicu - iako tada još ne-

⁵³ O predratnoj istoriji KPJ vidi Dedijer, *Tito, Dilas, Mladi revolucionar*, od istog, *Rat partizana*.

⁵⁴ Do sada još uvek zanimljiv prikaz vezan za ovu temu može se naći u autobiografskom Šperberovom romanu. *Kao suza u Okeanu*.

⁵⁵ Strugar, *Jugoslovenski narodnoslobodilački rat 1941-1945*, str. 13.

⁵⁶ U svom telegramu upućenom Staljinu sa 5. Zemaljske konferencije KPJ u oktobru 1941 - koji nije objavljen u njegovim celokupnim delima - Tito je između ostalog rekao da „Delegati Konferencije u Tvojim ličnosti, družu Staljine, našeg velikog učitelja, pozdravljaju slavnu i nepobedivu Boljševičku partiju koja je pod Tvojim i Lenjinovim vodstvom na šestini zemaljske kugle na paramparčad razbio okove kapitalizma. [...] (Oni pozdravljaju) u Tvojim ličnosti, družu Staljine, slobodne i srećne narode SSSR-a, koji pod Tvojim rukovodstvom ostvaruju najdivnije snove najvećih umova ljudske istorije” (citirano prema: Simić, *Dokumenti opovrgavaju Tita*, str. 58). Udvostručeno pisanje Staljinu ilustruje da se pre rata na Balkanu KPJ svojom staljinističkom poslušnošću ni po čemu nije razlikovala od ostalih komunističkih partija. Milo Dor, koji je sve do svog hapšenja februara 1942. u Beogradu, bio aktivan u KP omladini piše o rigoroznim merama KPJ protiv takozvanih „trockističkih disidenata” (Dor, *Mrtve na odsustvo*, str. 52).

⁵⁷ Haberl, *Emancipacija KPJ od kontrole Kominterne / KPSS 1941-1945*, str. 16.

⁵⁸ Dilas, *Partizanski rat*, str. 10.

⁵⁹ Borkenau, *Evropski komunizam*, str. 327. ff.

hotičnu - relativnu autonomiju od Moskve, a to je činjenica koja će za budući razvoj KPJ biti od istorijskog značaja.

Centralni komitet KPJ još je u proleće 1941. premestio svoje sedište u Beograd. CK KPJ je 4. jula 1941. u Beogradu odlučio da pokrene oružani ustanak. Milovan Đilas je poslat u Crnu Goru, koja je bila pod italijanskom okupacijom, Vukmanović - Tempo je upućen u Bosnu, dok je Tito sam vodio akcije u Srbiji koja je bila pod nemačkim trupama.⁶⁰

Politički ciljevi, koncepcija otpora i socijalna struktura Komunističke partije Jugoslavije

Za razliku od svih ostalih grupa otpora u Jugoslaviji, komunistički parizani nisu zastupali ni etničke, ni nacionalističke ili verske partikularne interese. Oni su predstavljali jedinu političku silu koja je imala korene u čitavoj zemlji i koja se zalagala za teritorijalni integritet i nacionalnu ravnopravnost. Njihova borba imala je za cilj vojnu pobjedu nad okupatorom, a istovremeno i rušenje starog predratnog poretka, čiji su nosioci čak i u fazi okupacije čvrsto držali u rukama naročito infrastrukturu - kao što su lokalna administracija, policija, žandarmerija i školstvo. Na ličnom planu takode je postojao i dalje kontinuitet starog poretka: u ličnosti Mihailovića, kao ministra vojske, potom bivšeg ministra rata i sadašnjeg predsednika vlade Milana Nedića premda kao teško diskreditovanog - političkog predstavnika. Od samog početka partizani nisu dovodili u sumnju da njihova borba ni iz daleka nije bila usmerena samo na oslobođenje zemlje od okupacije, već pre svega na stvaranje revolucionarno-političkog, ekonomskog i socijalnog novog poretka u zemlji. Kad su partizani u septembru 1941. zauzeli srpski grad Užice, koji je bio pod nemačkom okupacijom, oni su proglasili tu teritoriju za prvu slobodnu republiku u Jugoslaviji i odmah su otpočeli sa uspostavljanjem alternativnog rukovodstva u vidu takozvanih narodnooslobodilačkih odbora koja su predstavljala osnovu novog samoupravljanja. Tako su partizani sa svojim dalekosežnim političkim ciljevima predstavljali dijametralnu suprotnost u odnosu na Mihailovićeve četnike, koji su se borili za restauraciju jugoslovenskog predratnog režima pod velikosrpskom vlašću i sa kraljevskom dinastijom na čelu.

Stratešku koncepciju oslobodilačke borbe partizana određivali su njihovi politički ciljevi. Dok je Mihailovićeva strategija, u prvom redu, bila usmerena na to da se po mogućstvu neoštećeno prebrodi nemačka okupacija, da bi nakon njenog prestanka mogli da raspolažu vojnim potencijalom za ponovno uspostavljanje predratnog poretka, za partizane je, naprotiv, oružana borba protiv okupatora bila neodvojiva od socijalističke revolucije. Kad je KPJ u julu 1941. godine osnovala prve partizanske odrede, imala je za cilj prvo, da pretvori u organizovanu borbu spontane narodne ustanke koji su izbijali naročito u Crnoj Gori koja je bila pod italijanskom okupacijom,⁶¹ a drugo, da se u Srbiji sistematski podigne ustanak.

⁶⁰ Đilas, *Partizanski rat*, str. 11.

⁶¹ O partizanskom ratu u Crnoj Gori između jula i oktobra 1941. vidi: *Memoare* Milovana Đilasa. partizanskog vođe koga je Tito bio zadužio za partizansku borbu u Crnoj Gori (*isti izvor*, str. 10 ff.).

Partizani su između jula i sredine avgusta 1941. pokretnim odredima otpočeli oružanu borbu pre svega u ravničarskim predelima, u vidu brojnih udara i sabotaža na upravne ustanove srpskih kvislinških organa, na železničke kompozicije i komunikacione uređaje, kao i ubijanjem srpskih kolaboracionista. Ove akcije su ispočetka bile koncentrisane na unutrašnjost Srbije jer im je tu išla naruku slaba vojna prisutnost Vermahta, a uz to još i okolnost što su seljaci mrzeli centralnu gradsku vlast i što su bili boljševički nastrojeni o pitanju poljoprivrede, te su iz svega toga mogli da stvore politički kapital. Osim toga, trebalo je da se odo-mače kod stanovništva, što je neizostavni uslov za uspešno gerilsko ratovanje, kao i da se vrbuju dobrovoljci za partizansku borbu.

Na dan 7. jula 1941. u jednom selu kod Krupnja partizani su podigli prvi oružani ustanak. Ubijena su dva kvislinška žandarma prilikom njihovog pokušaja da osujete tamošnje javno okupljanje.⁶² Već posle mesec dana prešli su partizani u oružane akcije protiv nemačkog okupatora. Uspešni napadi na manje kontingente Vermahta podizali su moral stanovništvu, a partizani su sticali ugled. Ove gerilske akcije su istovremeno poslužile da partizani zaplene njima preko potrebno oružje. Naime, u početku borbe partizani su imali na raspolaganju samo oko 20.000 zastarelih pušaka, oko 500 automata i pet topova zaostalih od bivše jugoslovenske vojske. Tek posle osvajanja grada Užica sa njegovom fabrikom oružja, u septembru 1941, mogle su potrebe za oružjem i municijom da budu u neku ruku pokrivena - sve do 21. novembra 1941, kada je fabriku raznela eksplozija.⁶³

Srpski partizani su u leto/jesen 1941. raspolagali sa 8.000 ljudi.⁶⁴ Minus u odnosu na četnike predstavljalo je što je među partizanima bilo samo malo iskusnih vojnih eksperata. Većina pripadnika bivše jugoslovenske vojske prišla je Mihailoviću. U redovima partizana samo su španski borci, koji su se vratili u Jugoslaviju, imali dovoljno iskustva u oružanoj borbi. Iz tih razloga je načelnik Vojne uprave, Turner, još uoči napada na Sovjetski Savez, iz predostrožnosti naredio da se uhapse svi španski borci u Srbiji. Racija koja je potom usledila, bila je bezuspešna. Tek je u septembru 1941. pošlo za rukom srpskoj specijalnoj policiji da uhapsi 49 komunista Mesnog komiteta Beograda i Komunističke omladine i time da nakratko isključi obe organizacije.

KPJ je u leto 1941. otpočela oružanu borbu kao mala, strogo organizovana kadrovska partija sa oko 8.000 članova, najvećim delom radnika i intelektualaca. Krajem rata broj članova bio je narastao na 141.066.⁶⁵ Da bi se nadoknadili mnogi u ratu izgubljeni školovani kadrovi i radi jačanja oslobodilačkog pokreta,

⁶²Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 134.

⁶³Uzrok eksplozije nikad nije razjašnjen. U jugoslovenskoj istoriografiji se uglavnom misli da je bila reč o sabotaži (npr. Glišić, *Teror i zločin fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944.*, str. 88). Đilas - koji je u vreme eksplozije boravio u Užicu i tačno opisao kako se ona dogodila - mišljenja je daje moguće daje do eksplozije došlo i usled nepažnje u nekadašnjem rudničkom oknu, koje je samo privremeno služilo za proizvodnju oružja (Đilas, *Partizanski rat*, str. 128. ff.).

⁶⁴Viler označava partizanske snage u Srbiji avgusta 1941. cifrom od 8.000 ljudi (Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943.*, str. 79). Đilas govori o tome da su partizani u jesen 1941. bili aktivni u Srbiji sa oko 4.100 boraca (Đilas, *Partizanski rat*, str. 128).

⁶⁵Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole /KPSS 1941-1945*, str. 16.

morala je KPJ užurbano da obnavlja, odnosno da proširuje broj članova i pri tom je računala u prvom redu na seljake. Time je KPJ svesno zanemarila značenje proleterske svesti, što je Dilas na sledeći način pravdao:

„Ja sam naročito isticao revolucionarnu ulogu seljaštva; praktično sam sveo ustanak u Jugoslaviji na savez između seljačkog ustanka i komunističke avangarde.“⁶⁶

Usled ovakve politike po završetku rata seljaci su predstavljali najveći deo partijskog članstva, pa čak je i u vreme sukoba sa Kominformom 1948. učešće seljaka još je iznosilo 49%.⁶⁷ No time je KPJ na dva načina dokazala: da su seljaci mogli i te kako da imaju centralnu ulogu u revolucionarnoj borbi, te daje upravo strategija oslanjanja na seljačke mase pripremala KPJ da dode do pobeđe. U susjednim zemljama, naprotiv, komunističke partije su mogle da prigrabe vlast tek nakon umarširanja Crvene armije i uz pomoć Sovjetskog Saveza.

Sovjetski Savez i partizani 1941. godine

Tokom ova tri meseca između sloma Jugoslavije i nemačkog napada na Sovjetski savez, KPJ je s jedne strane sledila uputstva Moskve („bez ratne propagande“),⁶⁸ ali se s druge strane pripremala gotovo samostalno za oružani napad.

Za razliku od ostalih komunističkih partija Evrope, napad na Sovjetski Savez niti je iznenadio KPJ, niti ju je zatekao nepripremljenu. KPJ je još u proleće 1941. u svim regionalnim partijskim rukovodstvima u zemlji oformila vojne komitete.⁶⁹

Dana, 22. juna 1941. poslala je Kominternina centrala Centralnom komitetu KPJ radio-telegram sa pozivom na početak sabotažnih i partizanskih akcija, da bi time vojno rasteretili Crvenu armiju.⁷⁰ Još istog popodneva u Beogradu se sastao CK KPJ uz Titovo predsedavanje i doneo je proklamaciju koja je nagovestila početak oružane borbe u najbližoj budućnosti. Istovremeno je oformljen „Glavni štab partizanskih odreda Narodnog oslobođenja Jugoslavije.“⁷¹

Na dan 1. jula 1941. pozvala je Kominternina KPJ da odmah otpočne akcije otpora.⁷² CK KPJ je tri dana kasnije doneo odluku u istom smislu⁷³ i stvorio je is-

⁶⁶ Citirano prema: *isti izvor*.

⁶⁷ *Isti izvor*, str. 16f.

⁶⁸ Preko jednog Kominterninog agenta koji je živio u Zagrebu bila je KPJ u stalnoj radio-vezi sa Georgij Dimitrovim, generalnim sekretarom Kominterne (Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943.*, str. 203).

⁶⁹ Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 20.

⁷⁰ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 371.

⁷¹ Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 22.

⁷² Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, str. 24.

⁷³ U svom zaključku Dilas koji je bio prisutan Konferenciji CK primećuje: „Mi smo već dugo imali radio-vezu sa Kominternom, dakle sa Moskvom, a tako odgovorne i sudbonosne poduhvate kao što su oružana borba i ustanak, uopšte ne bismo ni smeli da preduzimamo bez 'najviše saglasnosti'.“ (Dilas, *Partizanska borba*, str. 9).

tovremeno regionalne rukovodeće štabove.⁷⁴ Mada nema nikakve sumnje da je odluka o pokretanju oaižane borbe odgovarala intencijama KPJ,⁷⁵ ona je ipak usledila po nalogu iz Moskve i prvenstveno u interesu Sovjetskog Saveza, odnosno Crvene armije. U ono vreme KPJ je neosporno delovala kao produžena ruka Moskve.

Ipak, već je prvi Kominternin telegram od 22. juna 1941. sadržao kvalifikaciju o političkim smernicama partizanske borbe, koja će tokom narednog razvoja događaja sve jače pomutiti odnose KPJ prema Moskvi. Koliko je uporno Kominternina kao Staljinov glasnogovornik pozivala jugoslovenske narode na oružanu borbu nakon nemačkog napada na Sovjetski Savez, u istoj meri joj je bilo stalo, još od samog početka, do tvrdnje kako je u aktuelnoj etapi reč o oslobađanju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji.⁷⁶

Tito je nasuprot tome u telegramu upućenom Kominterni 23. avgusta 1941. najavio formiranje „narodnooslobodilačkih odbora“ kao vida centralne narodne vlasti, koji će da budu sastavljeni od komunisti i predstavnika raznih demokratskih struja.⁷⁷

Planirani „narodnooslobodilački odbori“ bili su tako administrativno-političke organizacije koje će da predstavljaju konstitutivni element nameravane socijalne revolucije.⁷⁸ Na isti cilj je ukazivala „Prva proleterska udarna brigada“ koju je Tito osnovao u decembra 1941, a čije je formiranje oštro kritikovala Kominternina.⁷⁹

Upornošću kojom je rukovodstvo KPJ već nakon malo vremena počelo da ostvaruje svoje ciljeve „načinio je Tito potpun prekid sa zvaničnom politikom SSSR-a, koja je već sedam godina brižljivo izbegavala čak i privid nekog pokušaja da se u inostranstvu uspostavi komunistički režim.“⁸⁰

Međutim, u prvom kritičnom momentu otpora (u jesen 1941), kada je Vermaht izveo snažan vojni pohod na partizane i kada su odnosi između partizana i Mihailovičevih četnika bili krajnje napeti, Tito se čvrsto uzdao, kao i pre, u sovjetsku pomoć i nije pokazivao interesovanje prema kontaktima sa Britancima.⁸¹ Tako se držao premda su iluzije KPJ u pogledu skorašnjeg poraza Ne-

⁷⁴ Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 22.

⁷⁵ Đilas o tome misli: „Ova odluka bila je van diskusije: Kominternino uputstvo bilo nam je poznato, ono je u potpunosti odgovaralo našim ideološkim, internacionalnim obavezama, kao i našoj ljubavi prema SSSR-u - koji je za nas bio 'Bastion svetskog komunizma' i 'Prva zemlja socijalizma' - a takode i našem položaju i našim stremljenjima“ (Đilas, *Partizanski rat*, str. 11).

⁷⁶ Citirano prema: Dedijer, *Tito*, str. 295.

⁷⁷ Citirano prema: *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973*, str. 60. Funkciju narodnooslobodilačkih odbora definisala je KPJ na sledeći način: „Oni su danas *istiñski nosioci vlasti, razume se privremeni nosioci*. Jer njihov je zadatak da ovu funkciju u interesu Narodnooslobodilačke borbe obavljaju do našeg oslobođenja, do onog vremena kada se nakon isterivanja okupatora iz naše zemlje. bude moglo otpočeti sa stvaranjem državnih organa vlasti“ (citat iz Haberlove *Emancipacije Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 25).

⁷⁸ Strugar, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941-1945.*, str. 61f.

⁷⁹ Pijade, *Bajka o sovjetskoj pomoći*, str. 11.

⁸⁰ Borkenau, *Evropski komunizam*, str. 334f.

⁸¹ Prilikom svoje posete glavnom partizanskom štabu u Užicu oktobra 1941. godine, ponudio je kapetan Hadson Titu tehničke podatke (talasne dužine, termine i kodove) za radio-vezu sa britanskim stanicama na Bliskom istoku i stavio mu na raspolaganje radioaparatus. Tito je, međutim, obzirom na Sovjetski Savez, kao i iz ideoloških razloga odbio ovu ponudu (Deakin, *Ehe Embattled Mountain*, str. 135).

mačke u ratu protiv SSSR-a već bile iščezle. Zahvaljujući Titovim redovnim radio-telegramima koje je slao Kominterni, Moskva je bila još u leto 1941. srazmerno dobro obavještena o borbi protiv nemačkog okupatora i o sukobu između partizana i Mihailovičevih četnika.⁸² Izvesno je Tito obavestio Kominternu i o svojim nastojanjima da se u julu i avgustu 1941 - dakle neposredno nakon početka borbenih akcija partizana - dogovori sa Mihailovičem o saradnji da bi uspostavio narodni front koji bi odgovarao željama Moskve. Uspeh se, dakako, sveo samo na potpisivanje pakta o nenapadanju.⁸³ Još u ono vreme moralo je da bude jasno Titu da dijametralno suprotni politički ciljevi dveju grupa otpora neće omogućiti trajnu vojnu saradnju, a kamoli neku vrstu narodnofrontovskog saveza. Iako je Moskva bila obavještena o činjenici da su nosioci oružanog otpora protiv nemačkog okupatora isključivo partizani, ona se i dalje čvrsto držala zamisli o stvaranju narodnog fronta. Na takvo držanje su je između ostalog navodila globalno-militaristička razmišljanja. Crvena armija je u leto/jesen 1941. godine bila potisnuta u totalnu defanzivu. Nemačke trupe su već stajale pred kapijama Moskve. Cerčil je 4. septembra 1941. energično pozvao Staljina da otvori drugi front.

„Jedini izlaz po mom mišljenju je, da se još ove godine otvori drugi front negde na Balkanu ili u Francuskoj, koji bi povukao 30-40 nemačkih divizija sa istočnog fronta.”⁸⁴

Staljin je znao da Britanci pomažu Mihailovića i nije bio spreman na to da nedvosmisleno stane na stranu partizana i da time dovodi u pitanje da Britanci, njegovi jedini saveznici, stvore onaj predviđeni balkanski front, koji bi Crvenoj armiji bio preko potreban. Partizani su mogli svojom borbom u Srbiji da vezuju u najboljem slučaju pola tuceta nemačkih divizija, dok bi eventualna britanska intervencija mogla da povuče nekoliko tuceta.⁸⁵ Kad je nakon Mihailovičevog na-

⁸² Premda Titovi telegrami upućeni Kominterni znatnim delom nisu bili pristupačni, ili nisu ni primljeni, ipak nema sumnje da je Moskva bila dobro informisana o događajima u Srbiji, zahvaljujući postojećoj radio-vezi. Prvi telegram koji je Tito poslao krajem maja, odnosno početkom juna 1941, stigao je u Moskvu nekoliko dana posle napada na Sovjetski Savez. Samo u vreme između napada na Jugoslaviju i 2. avgusta 1941. izmenjena su 94 telegrama između KPJ i Kominterne (Haberl, *Emancipacija Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 11). Od vremena napada na Sovjetski Savez, pa sve do Titovog prelaska iz Beograda u Užice sredinom septembra 1941, poslao je Tito Kominterni šest telegrama (Roberts, *Tito, Mihailovich and Allies 1941-1945*, str. 40). Prilikom razgovora sa sovjetskim predstavnicima u Moskvi novembra 1941. stekao je britanski poslanik Cripps siguran utisak da su Sovjeti daleko bolje (i verodostojnije) bili obavješteni o borbama otpora u Srbiji nego Forin ofis i predstavnici jugoslovenske izbegličke vlade (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 449).

⁸³ O tome поближе kod Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 140f.

⁸⁴ „Nesveta alijansa”, str. 58.

⁸⁵ Prilikom raskida Tita sa Staljinom odigralo je bitnu ulogu pitanje (ne)potpomaganja partizana od strane Moskve. Moša Pijade, član CK KPJ i bliski Titov poverenik u partizanskoj borbi, ovako prikazuje držanje Moskve u 1941-oj godini: „U vreme ove kritične faze borbe Crvene armije, od jula do decembra 1941., dok je na svim ostalim frontovima vladao mir, može jedino da bude reči o moralnoj pomoći koju su Jugosloveni svojom borbom pružili Sovjetskom Savezu i njihovoj armiji. Daje Komunistička partija Jugoslavije usadila jugoslovenskim narodima ne samo volju da se bore za sopstveno oslobođenje, već i svest da oni svojom borbom pružaju najveću moguću pomoć Crvenoj armiji, tako što vezuju mnoge nemačke divizije u Jugoslaviji, u tom slučaju ne bi stanje na istočnom frontu u to vreme baš značilo podsticaj za njih da krenu u borbu i da dignu ustanak „protiv one sile.” Takvu moralnu snagu ipak nisu u stanju da razumeju ni Gotvald ni Ana Pauker, koji su se o oslobođanju njihovih zemalja obavestavali preko radio prijemnika u svojim stanovima u Moskvi” (Pijade, *Bajka o sovjetskoj pomoći*, str. 12).

pada na partizane početkom novembra 1941. britanski Forin ofis zatražio od sovjetskih položaja posredovanje u tom sukobu, naišao je na pozitivan odjek⁸⁶. Iako je Moskva bila takode informisana o slučaju napada Mihailovičevih četnika na partizane, kao i o Mihailovičevim pokušajima da pregovara sa Nedičem i sa nemačkim okupatorom (s ciljem razbijanja partizanskog otpora u Srbiji), Sovjetski Savez je prihvatio britanski poziv da utiče na Tita u smislu stvaranja vojnog narodnofrontovskog saveza pod Mihailovičevim rukovodstvom. Neposredno posle britanske intervencije u Moskvi je otpočeo „Radio Moskva“ od sredine novembra propagandnu ofanzivu za Mihailovića, pri čemu je ovaj prikazan kao voda svih snaga otpora u Jugoslaviji.⁸⁷ Uz to su još iznosili apsurdnu tvrdnju da će pod Mihailovičevom komandom u Jugoslaviji da operiše kompletna partizanska armija sastavljena od pet potpuno obučanih divizija.⁸⁸ Posle ovakvog postupka Moskve prvi put je uzdržano slepo poverenje Tita i rukovodstva KPJ u Staljina. Tito je iritiranim tonom naložio svom kominternovskom agentu u Zagrebu da pošalje u Moskvu telegram:

„Pošalji odmah ovaj telegram, jer Radio Moskva širi užasnu besmislicu o D. Mihailoviću, sa kojim mi više od mesec dana vodimo krvavu bitku. On je komandant četnika [...]. On nas je napao 2. 11. i pokušava da nas razoruža, ali smo ga mi potukli do nogu, tako da mu je preostalo samo 500 ljudi [...]. Mi smo samo za ljubav Londona odustali od toga da u potpunosti likvidiramo Dražu Mihailovića, ali ćemo naše partizane jedva moći da sprečimo da to ne urade. Objasni im da treba da prestanu sa širenjem još gorih besmislica nego što to čini Radio London.“⁸⁹

Osim propagandnog podržavanja Mihailovića - iz savezničko-političkih obzira prema Britancima i prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi⁹⁰ - čula se iz Moskve i oštra kritika Titove politike. Rukovodstvo Kominterne prebacivalo je Titu da je politički ograničen i nesposoban da razmišlja u koalicionim dimenzijama.⁹¹ Tito je bezuspešno predlagao Sovjetima da ne insistiraju stalno na stva-

⁸⁶ Majskij, sovjetski poslanik u Londonu bio je ponudio svoje usluge u posredovanju (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 465).

⁸⁷ Brandes, *Velika Britanija i njeni istočnoevropski saveznici 1939-1943*, str. 212.

⁸⁸ Emisije Radio Moskve koje su slušali organi britanske tajne službe, odnosno jugoslovenskog izbeglištva na Bliskom Istoku (citirano prema: Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 464).

⁸⁹ Telegram od 25. 11. 1941 (citirano prema: *isti izvor*, str. 465).

⁹⁰ Posle nemačkog napada na Sovjetski Savez, Moskva je jula 1941. ponovo uspostavila diplomatske odnose sa jugoslovenskom izbegličkom vladom u Londonu, koji su bili prekinuti u maju 1941. Tek nakon priznanja narodnooslobodilačkih odbora, u decembru 1943., prekinuo je Sovjetski Savez ponovo diplomatske odnose sa jugoslovenskom izbegličkom vladom u Londonu (Mati, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 102).

⁹¹ Početkom marta 1942. poslala je Kominternu Titu sledeći telegram: „Pobeda nad fašističkim banditima i oslobođenje od okupatora je glavni zadatak, zadatak koji je iznad svih drugih. Uzmite u obzir daje Sovjetski Savez u savezništvu sa jugoslovenskim kraljem i vladom, te da bi otvoreno istupanje protiv njih stvorilo nove poteškoće u zajedničkim ratnim naporima, kao i u odnosima između Sovjetskog Saveza s jedne strane i Engleske i Amerike, s druge. Pitanje vaše borbe nemojte da posmatrate jedino sa vašeg nacionalnog stanovišta, nego i sa međunarodnog stanovišta englesko-sovjetsko-američke koalicije. Dok vi svestrano učvršćujete vaše pozicije u narodnooslobodilačkoj borbi, pokažite istovremeno više elastičnosti i sposobnost manevrisanja“ (Citirano prema: Pijade, *Bajka o sovjetskoj pomoći*, str. 17).

ranju narodnog fronta sa Mihailovićem, već da radije pošalju partizanima sovjetsku vojnu misiju - slično britanskoj misiji kod Mihailovića - koja bi tamo na licu mesta mogla da stvori sliku o situaciji u Jugoslaviji.⁹² Nakon toga što još ni u leto 1941. godine nije stigla pomoć u oružju koju je Tito tražio,⁹³ Sovjetski Savez je takode odbio da pošalje i vojnu misiju.⁹⁴ Umesto hitno potrebnog oružja i ostale pomoći nije imao Staljin ništa drugo da ponudi partizanima, do prebacivanja, političko izdajstvo i „savete." Jedinu materijalnu pomoć koju su partizani do 1944. godine dobili od Moskve, predstavljalo je stacioniranje radija „Slobodna Jugoslavija" u Tbilisiju, koji je od novembra 1941. emitovao program za Jugoslaviju.⁹⁵ Usled potpuno nerealnih i politički neizvodljivih predloga Moskve, počeli su Tito i KPJ od novembra 1941. polako da se oslobađaju od do tada snažne političke poslušnosti prema Staljinu. Dalje potčinjavanje „Drugu Staljinu, našem velikom učitelju"⁹⁶ bi imalo za posledicu možda čak i da se u krvi uguši partizanska borba u Jugoslaviji. Zahvaljujući dinamičkim partizanskog ustanka, uprkos snažnim protivudarima u Srbiji do kraja 1941. i na početku 1942, toliko je poraslo političko samopouzdanje rukovodilaca KPJ, da su se i bez Staljinove političke i materijalne pomoći čvrsto držali. Pismo upućeno Moši Pijadi objašnjava u kojoj meri se Tito već u martu 1942. osamostalio u odnosu na Staljina. On piše tonom koji bi za vode drugih KP bio nezamisliv:

„Pre nekoliko dana primio sam od njega (Staljina - W. M.) kilometarsko pismo u kojem mi saopštava da je iz našeg materijala stekao utisak kako naš partizanski pokret sve više tone u komunističke vode, jer kako bi inače bilo moguće da pristalice Londona organizuju četnike protiv nas [...]. On traži da revidiramo našu politiku i da stvorimo širok front narodnog oslobođenja. Ja sam mu na to odgovorio kratko i jasno da je on na osnovu naših pisama stekao pogrešan utisak i da mi imamo širok front narodnog oslobođenja, iako ne sa Petom kolonom, već sa ogromnom većinom istinskih rodoljuba."⁹⁷

Međutim, ovaj ton lišen strahopoštovanja neka nas ne zavede da su Tito i partizani nakon toga kao i pre bili ubeđeni da, u principu, postupaju u Staljinovom duhu. Napetost koja je nastala, Tito je pripisao samo privremenom taktizi-

⁹² Kominternaje 5. 3. 1942. opet poslala Titu telegram u kojem je oštro kritikovala Titovu politiku „sovjeticizacije": „Nakon pregleda vaše celokupne informacije stiče se utisak da se kod privrženika Engleske i jugoslovenske vlade sa izvesnim opravdanjem rada sumnja da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se on usmerava na sovjeticizaciju Jugoslavije. Zašto vam je bilo potrebno, na primer, da stvorite specijalnu proletersku brigadu? Ta sada se glavni i neposredni zadatak sastoji u tome da svi antihitlerovski elementi udruženi savladaju okupatore i da izvojuju nacionalno oslobođenje" (citirano prema: *isti izvor*, str. 15).

⁹³ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika, 1940-1943.*, str. 448.

⁹⁴ U februaru 1942. Tito je više puta molio da se pošalje sovjetska vojna misija (vidi telegram od 17. i 22. 2. 1942. citirano u Pijade, *Bajka o sovjetskoj pomoći*, str. 12.f.). Prva sovjetska vojna misija poslata je tek u februaru 1944. u Titov štab (Đilas, *Partizanski rat*, str. 481 ,ff.).

⁹⁵ Radio-stanicu je vodio Veljko Vlahović. Vlahović je istovremeno bio sekretar Omladinske komunističke internacionale i predstavnik KPJ kod Kominterne. Samo do kraja 1941. godine puštena je u etar 51 emisija (Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945.*, str. 12f., 31).

⁹⁶ Ovako je oslovio Tito generalnog sekretara KPSS u svom pozdravnom telegramu sa jugoslovenske partijske konferencije u oktobru 1940. godine (Simić, *Dokumenti osporavaju Tita*, str. 60).

⁹⁷ Citirano prema: Pijade, *Bajka o sovjetskoj pomoći*, str. 16.

ranju Moskve.⁹⁸ Za razliku od drugih evropskih komunističkih partija koje su došle na vlast tek nakon umarširanja Crvene armije u njihove zemlje, KPJ je stvorila sebi jaku bazu u masama zahvaljujući odluci za oružani ustanak još 1941. godine. Aktivna realistična politika KPJ u vidu partizanske borbe navodila je Tita da donosi sopstvene odluke, umesto da igra ulogu Staljinove marionete. Ova relativna autonomija morala je vremenom neminovno da dovede do dubokog konflikta između KPJ i vode KPSS, punog pretenzija na svemoć; do konflikta koji će da se završi raskidom KPJ sa Moskvom, 1948. godine.

Borba partizana i četnika u 1941. godini

Akcije partizana u Srbiji su ubrzo nakon objave oružanog ustanka uzele takve razmere da su nemački okupatori bili primorani da početkom avgusta 1941. zatraže od OKW-a - doduše bezuspešno - pojačanje od dva policijska bataljona i najmanje 200 SD pripadnika. Kao reakcija na odbijanje iz Berlina usledila je odluka samita vođa Vermahta na Balkanu, održanom sredinom avgusta 1941. u Atini, da se od sada Vermaht ubacuje u borbu za protiv partizana.⁹⁹

U julu 1941. Nemcima nije bilo jasno ni ko su pokretači otpora, ni kakav je njegov karakter. Propagandno odeljenje prikazalo je aktere pokreta otpora kao „srpske bande“ i nije im pripisivalo „preterano opasan značaj, jer se tu radilo o, može se reći, gotovo normalnoj balkanskoj pojavi.“¹⁰⁰ Viša komanda LXV takođe je mogla samo potvrditi da se u pogledu tri napada na trupu u julu „radilo većinom o pojedinačnim akcijama malih grupa, iako se moglo primetiti prilično istovremeno izbijanje nemira od tih bandi na različitim mestima [...]. Zajedničko vođenje dosad nije (bilo) primećeno.“¹⁰¹

Početkom avgusta 1941. Nemci još nisu stigli daleko u otkrivanju neprijatelja. Veoma neodređeno se sada tvrdilo: „Bande se sastoje od komunista i srpskih nacionalista.“¹⁰² Tokom meseca najzad je pošlo za rukom nemačkom Vermahtu da otkrije aktere oružanog otpora koji se u međuvremenu sve više proširio.

Pozor u pravcu oružanog komunističkog ustanka [...]. „Očevidno primaju komunisti uputstva preko radija. (Vešti opisi tobožnjih napada na ruskom frontu). Učešće četnika u napadima ne mogu se utvrditi.“¹⁰³

Tek se u ovo vreme iskristalizovala u očima nemačkog okupatora struktura neprijateljskih grupa. Nosioци i aktivisti ustanka u Srbiji bile su „komunističke bande“, dok „nacionalne bande“ četnika do sada nisu imale udela u borbi protiv okupacionih organa. Ipak se na nemačkoj strani strahovalo da bi se u slučaju

⁹⁸ Haberl, *Emancipacija KP Jugoslavije od Kominternine kontrole/KPSS 1941-1945*, str. 11.

⁹⁹ Vidi: Glavu 1.

¹⁰⁰ BA-MA, RW4/v.231. Izveštaj Propagandnog odeljenja „S“ o stanju i aktivnostima u vremenu od 26. 6. do 25. 7. 1941.

¹⁰¹ *Isti izvor*, RH 24-30/276, Hoeh. Kd. LXV, Abt. Ia, 25. 7. 1941.

¹⁰² *Isti izvor*, RW 40/5 KTB zapovednik Srbije, 9. 8. 1941.

¹⁰³ *Isti izvor*, Nalog za RTB Srbije, izveštaj stanja u periodu 21-31. 8. 1941.

proširenja ustanka i četnici mogli priključiti oružanoj borbi. Dana 12. septembra 1941. poslanik Bencler izveštava inostrani ured, da su prvi put nekoliko četničkih odreda zauzeli položaj nasuprot Vermahtu, a da pri tom nisu aktivno učestvovali u borbama.¹⁰⁴

Van svake sumnje je da se Mihailovičevi četnici sve do septembra 1941. nisu borili protiv nemačkih okupatora. Akcije u leto 1941, prilikom kojih su samo u avgustu izvedena 242 atentata, ubijena 22 vojnika Vermahta i 17 ranjena,¹⁰⁵ bile su isključivo delo partizana. Mihailovičevi četnici striktno su se držali taktike defanzivnog iščekivanja i nisu ni jedan jedini put pucali na nemačke okupacione organe.¹⁰⁶

Na sasvim drugi način su, međutim, prikazivali otpor u Srbiji izveštaji koji su u toku leta četnički kuriri dostavljali Britancima i jugoslovenskoj izbegličkoj vladi. Britanski „Special Operations Executive“ (SOE) u Kairu još je 7. jula dobio izveštaj u kojem se tvrdi da u Srbiji nacionalne grupe vode borbu sa 100.000 ljudi. Iste fantastične brojke razglasio je šest nedelja kasnije britanski „Balkan Press Reading Bureau“ u Istanbulu, koji je tu informaciju dobio o dva miliona Pansrba i vatrenih Mihailovičevih privrženika.¹⁰⁷ Do detaljnijeg, ali isto tako netačnog prikazivanja stvari došao je krajem jula ili početkom avgusta 1941. član britanskog „Secret Intelligence Service“-a (SIS-a) u Kairu, zahvaljujući kuriru iz Srbije, koji je takođe javljao da se u Srbiji gotovo 100.000 ljudi nalazi pod oružjem. Kao vođa ovih nacionalističkih grupa prvi put je pomenut general-pukovnik Draža Mihailović.

Verovatno na osnovu ovog izveštaja odlučili su se britanski zvaničnici da pošalju vojnu misiju u Srbiju.¹⁰⁸ U vidu prve pomoći dostavili su Britanci 20.000 funti Mihailoviću.¹⁰⁹

Početkom septembra 1941. otpor u Srbiji sve više je prerastao u ustanak. Jačina borbe navodila je Nemce na zaključak da sada već i četnici učestvuju u borbama. Oni su čak nepravedno posumnjali u to da i četnici Koste Pećanca sudeleju u ustanku. U svom pismu feldmaršalu Listu, izveštava o tome početkom septembra 1941. ordonans koji je poslat u Beograd:

¹⁰⁴ „Under the influence of nationalistically camouflaged communist slogans, individual Chetnik groups are now also taking positions against the German occupation troops, although so far there has been no fighting involving them“ (Pismo Benzlera za AA, 12.9. 1941. prevedeno na engleski, citirano prema: Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945.*, str. 135).

¹⁰⁵BA-MA, RH 19 XI/81, Suzbijanje ustaničkog pokreta u jugoistočnoj oblasti, T. 1, str. 18. Clissold citira tipičan dnevnički zapis partizanskom odred, o operacijama na dan 1. 8. 1941: „1. Send out patrols.

2. Warn Presidents of Parish Councils to stop all local administration work as it only helps the enemy. In case of refusal, take hostages.

3. Distribute Communist Youth leaflets.

4. Rest of the company to help in harvesting and spread propaganda amongst the peasantry.

5. Prepare attack on Mionica gendarmery station“ (Clissold, *Whirlwind*, str. 371).

¹⁰⁶ Daje ocena nemačkog Abvera vojne pasivnosti četnika sve do septembra 1941. bila tačna, to potvrđuju dokumenti četnika i četničkih simpatizera iz toga vremena (vidi o tome: Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945.*, str. 135 ff.).

¹⁰⁷ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 376.

¹⁰⁸ *Isti izvor*, str. 377.

¹⁰⁹ Deakin, *The Embattled Mountain*, str. 126.

„General Bader i pukovnik Kewisch [...] ne uzdaju se u četnike. I sad su nađene naredbe koje svedoče o saradnji četnika i komunista.“¹¹⁰

Nemački okupatori su se nadali da će postavljanje Nedića za predsednika vlade da onemogućiti saradnju Mihailovićevih četnika sa partizanima.¹¹¹ Neposredno po svom stupanju na dužnost krajem avgusta 1941, Nedić - koji se osećao kao „srpski Peten“¹¹² - učinio je pokušaj da privoli Mihailovića da sa svojim četnicima ode u Bosnu i Hercegovinu, da bi tamo štitio od ustaša srpsko stanovništvo. U tu svrhu mu je Nedić preko posrednika ponudio neku pomoć, takođe i u oružju. Mihailović nije reagovao na ovu ponudu. Nekoliko dana kasnije partizani su uhvatili drugi Nedićev predlog kojim ovaj poziva Mihailovića da odvoji svoje četnike od partizana. Nedićevi naponi da izoluju Mihailovićeve četnike od partizana u početku su bili bezuspešni.¹¹³

U redovima Vermahtovog vrha u Srbiji bila su u to vreme podeljena mišljenja u vezi sa mogućom saradnjom sa Mihailovićem. Dok se komandant Dankelman, usled vojne slabosti svojih trupa, zalagao za kooperaciju sa četnicima s ciljem ugušenja partizanskog ustanka, general Bader je upozoravao na opasnost od takve saradnje.¹¹⁴

Uspesi partizana gurali su Mihailovića sve više u stranu. On je septembra 1941. pokušao da se otme odluci za jednu od dve opcije - udruživanje sa partizanima protiv okupatora ili saradnja sa Vermahtom i sa Nedićevim formacijama protiv partizana. Nijedna od ove dve mogućnosti nije odgovarala njegovim ciljevima. Međutim, nije Mihailović diktirao razvoj događaja, već partizani i Nemci. Mihailović je razmišljao o taktici koja bi mu omogućila oslobođenje iz ove bezizlazne situacije.

Paralelna vojna saradnja partizana i četnika u jesen 1941.

Usled širenja partizanskog pokreta otpora u avgustu 1941. uzdrmana je Mihailovićeva pozicija kao potencijalnog vode otpora. U leto 1941. Britancima i iz-

¹¹⁰ BA-MA, RH 19 XI/81, Suzbijanje ustaničkog pokreta u jugoistočnoj oblasti, T. 1, str. 35.

¹¹¹ U izveštaju zapovednika Srbije o stanju krajem avgusta 1941. kaže se: „Očekuje se da će nova vlada u izvesnoj povezanosti sa četnicima (Koste Pećanca - W. M.) u znatnoj meri doprineti ponovnom uspostavljanju reda i mira, te da će nacionalistički nastrojene Srbe barem privoleti da ne šuruju sa komunistima“ (BA-MA, RW 40/5 izveštaj o stanju za AOK 12 u periodu 21-31. 8. 1941).

¹¹² Tako ga je barem citirao general Berne (*Isti izvor*, RW 40/24, Bemeov izveštaj zapovedniku Vermahta za Jugoistok 15. 11. 1941).

¹¹³ Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945.*, str. 197f.

¹¹⁴ Vrhovna komanda LXV stoji na stanovištu da odluka zapovednika u Srbiji, da prihvati usluge srpske vlade i četnika s ciljem savladavanja komunističkih bandi, može da nosi dve velike opasnosti: četnici se povezuju sa komunistima i u kratkom vremenu nastupaju zajednički iznova raspoređeni i organizovani protiv nemačkih okupacionih trupa. Drugo: srpska vlada sa četnicima ponovo zavodi mir u zemlji, organizuje istovremeno s istim ciljem stalnu vojsku, tako da nemački okupator neprestano mora da računa sa opasnim ustankom, u nemogućnosti da blagovremeno interveniše protiv njega, pošto će vlada i četnici pripisati sebi da su uspostavili red i mir u zemlji, budući da Nemci nisu bili u stanju da to učine.“ [Pismo Listovog ordonansa, konjičkog kapetana Campa (Kamp), Listu, 9. 9. 1941., citirano prema BA-MA. RH 19 XI/81, Ustanički pokret u jugoistočnoj oblasti, T. 1, str. 35f.].

begličkoj vladi prikazivao se lažno, ali ipak uspešno, kao jedini nosilac otpora u Srbiji, te se nadao da će na ovaj način odmah dobiti materijalnu i političku podršku.¹¹⁵ Osnovani strah da će izgubiti prestiž kod britanskih saveznika i kod srpskog stanovništva primorao gaje na akciju.

Pošto su mogućnosti za kontrolu i disciplinske mere četničkog vode u odnosu na njemu podređene komandante bile veoma skromne, pretila je i sve veća opasnost da bi se, usled Mihailovićeovog pasivnog držanja, njemu podređene vode mogle odlučiti da sa svojim ljudstvom pređu partizanima, da bi se na njihovoj strani borili protiv Nemaca. Krajem avgusta i početkom septembra 1941. već je skoro pola tuceta nižih četničkih komandanata otpočelo da bez Mihailovićeovog odobrenja vojnički sarađuje sa partizanima.¹¹⁶ Kao prvi uspeh na vojnom polju mogao je ovaj vojni savez početkom septembra 1941. godine da zabeleži zauzimanje grada Krupnja¹¹⁷ i najznačajnijeg rudarskog pogona Loznice.¹¹⁸ Da ne bi potpuno izgubio kontrolu nad otporom u Srbiji od partizana, dopustio je Mihailović, iako nerado, nekolicini svojih oficira, da sa svojim odredima učestvuju u vojnim operacijama partizana, ali je istovremeno poveo tajne pregovore sa predsednikom vlade Nedićem.¹¹⁹

Dok su 20. septembra 1941. isključivo partizanski odredi naterali nemačke trupe na povlačenje iz grada Užica, potom zaposeli grad i proglasili „Slobodnu

¹¹⁵ Britanci u to vreme još nisu znali ništa o postojanju partizana i njihovoj aktivnosti. Tito je bio potpuno nepoznat britanskoj tajnoj službi i jugoslovenskoj izbegličkoj vladi, a i sam Mihailović je prilikom svog prvog susreta sa Titom u septembru 1941. bio ubeden da je reč o sovjetskom agentu, zbog njegovog „čudnog“ naglasaka (Tito je bio Hrvat). Tek početkom novembra 1941. pominje Mihailović u svom radio-telegramu Britancima prvi put „komunistički voda u Srbiji, pod lažnim imenom 'Tito' (citirano kod: Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, str. 39f). Kad su Britanci u jesen 1941. doznali za komunističke aktivnosti otpora, pomislili su najpre da je voda partizana bivši sovjetski savetnik Poslanstva u Beogradu. Tek je krajem oktobra 1941. pripadnik britanske misije Hudson dostavio svojim pretpostavljenima u Kairu Titovo ime i funkciju. (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 441).

¹¹⁶ Jedan od njih, pravoslavni sveštenik, Vlado Zečević, ubrzo potom se priključio partizanima, gde je obavljao visoku komandnu funkciju (Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies 1941-1945*, str. 27). Da bi se shvatio karakter ovih „autonomnih kolaboracionista“, vidi Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 21 ff.

¹¹⁷ Krupanj su 6. 9. 1941. zauzeli borci otpora (BA-MA, RH 19 X1/81. *Ustanički pokret u jugoistočnoj oblasti*, T. 1, str. 40). Pri tom je zarobljen velik broj nemačkih vojnika. Posle zauzeća Krupnja, premestio je Tito svoj glavni štab na kratko vreme iz Beograda u oslobođeni grad (Amstrong, *Tito and Goliath*, str. 34).

¹¹⁸ Clissold, *Whirlwind*, str. 60. U to vreme Vermaht je samo nejasno naslućivao nešto o vodama ustanka, kao i o jačini neprijateljskih grupa „Jedan hrvatski pukovnik, koji je dobrovoljno učestvovao u nekoj lokalnoj akciji u okolini Loznice, slutio je da se rukovodstvo ustaničkog pokreta smestilo u bačijama na pl. Ceru(aniza), 25 km jugozapadno od Sapca (od Mihailovićeovog glavnog štaba - W. M.). Nepristupačnost ovog terena i njegov položaj u sredini između dva glavna ustanička kraja činili su ovu slutnju verovatnom [...]. Pretpostavke o snazi neprijatelja u savskoj okuci zapadno od Sapca kretale su se između 2.000 i 10.000 ljudi. Prema izjavi državnog savetnika Turnera, biće da se tamo nalazi oko 2.000 ustanika sa najmanje 50 mitraljeza.“ (BA-MA, RW 40/11, Prosuđivanje vojnog stanja u Srbiji preko oficira za vezu zapovednika jugoistočne oblasti pri Višoj komandi LXI, Major Jais, 12. 9. 1941).

¹¹⁹ Tokom jednog saslušanja pred jugoslovenskom Komisijom za ratne zločince, izjavio je u zapisnik bivši srpski predsednik Vlade, Milan Nedić godine 1946: „Odmah nakon nimenovanja moje vlade početkom septembra 1941. pojavila se kod mene delegacija Draže Mihailovića, koju su činili pešadijski potpukovnik Durić, major Aleksandar Nikić i generalštabni major Durić. Dolazili su

užičku republiku",¹²⁰ poneke četničke jedinice su se od početka septembra u zapadnoj Srbiji i u savsko-drinskom trouglu priključile partizanima radi otvaranja zajedničkog borbenog fronta protiv Vermahta. Dan nakon svog dolaska u zapadnu Srbiju, 19. septembra 1941, sastao se Tito sa Mihailovićem radi pregovaranja o centralnom borbenom savezu između partizanskih i četničkih jedinica. Tito je ponudio Mihailoviću položaj načelnika štaba u zajedničkom glavnom štabu. Ah pošto se nisu mogli složiti po suštinskom pitanju - o pitanju držanja prema okupaciji - pregovori su se završili bezuspešno.¹²¹ To, međutim, ništa nije menjalo da Tito preduzme sledeće korake da bi oružanu borbu nastavio na organizaciono višem stepenu.

Krajem septembra 1941. podigao je Tito dotadašnju partizansku komandu na stepen Glavne vojne komande pod njegovim rukovodstvom, koja je imala zadatak da iz centra koordinira oslobodilačku borbu preko regionalnih komandi. No, pre svega je istovremeno formiranje mesnih „narodnooslobodilačkih odbora“ (u oblastima koje su kontrolisali partizani), koji su bili zamišljeni kao osnova novog samoupravljanja, stvorilo promene najvećeg značaja, koje su Mihailovića mogle još više da uznemiravaju. Sve jasnije je izlazilo na videlo to da bi partizani usled svojih političkih ciljeva mogli da predstavljaju neuporedivo veću opasnost nego nemačka okupacija i kvislinška vlada čijoj će vlasti jednom doći kraj s pobedom Saveznika, koja je nesumnjivo na pomolu. Dolaskom generala Bemea, ideološko-političkom ofanzivnom strategijom partizana i sa time povezanim potiskivanjem Mihailovićevih četnika nastala je sredinom septembra 1941. konstelacija čija će dinamika već mesec dana kasnije doći do punog izražaja.

sa zvaničnim punomoćjem Draže Mihailovića, da bi sa mnom pregovarali. Uslovi koje je postavio Draža bili su uglavnom sledeći:

Da se u Srbiji uspostavi red i mir.

Da se borba protiv partizanskih odreda... vodi zajednički.

Da uspostavam vezu sa Dražom i da ga opravdam kod Nemaca.

Da mu se stavi na raspolaganje određena suma novca radi davanja plata njegovim oficirima i podoficirima.

Da se nakon mirenja Srbije organizuje oružana akcija radi izmirenja Bosne.

Da s ciljem mirenja Crne Gore treba potpomagati Blaža Đukanovića. Sa svoje strane ja sam prihvatio sve te predloge i uslove. Draža je dobio novac i Nemci su to odobrili. Krajem oktobra 1941. saznao sam daje Draža u selu Livci imao sastanak sa nemačkim izaslanikom i da su na tom sastanku od nemačke strane učestvovali dr Kies(s)el, Kraus iz Gestapoa i univerzitetski profesor slavistike iz Graca čijeg se imena više ne sećam (kapetan Josef Mati - W. M.)" (ZStL, 503 AR-Z 36/76, Bd 1, zapisnik sa saslušanja Milana Nedića, 9. 1. 1946).

Čak i kad se Nedićeva izjava poslata na osnovu manje pouzdanih izvora, istorijske pojedinosti koje se mogu proveriti nedvosmisleno ukazuju na to daje do pregovora između Nedića i Mihailovićevih četnika došlo u avgustu/septembra 1941. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje koji je od njih dvojice dao za to inicijativu i da li su Nemci stvarno blagoslovlili taj sporazum.

¹²⁰ Dana 18. 9. 1941. predložio je general Bader, komandant Vrhovne komande LXV, da se iz Užica povuku 1. Bataljon /724-IR koji je stacionirao u gradu i Okružna komandantura, pošto su bili okruženi partizanskim jedinicama i odsečeni od svih puteva za snabdevanje i popunjavanje redova (BA-MA, RH 24-30/274. Bader zapovedniku za Srbiju, 18. 9. 1941). Dana 20. 9. 1941. naredio je Berne povlačenje bataljona - nakon prethodnog uništenja zaplenjenog oružja i municije. *Isti izvor*, RW 40/5, KTB zapis od 20. 9. 1941.

¹²¹ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 436.

Ipak, najpre na regionalnom planu, još je ojačala delimična vojna saradnja dveju organizacija otpora. Nakon oslobođenja gradova Krupnja i Loznice u zapadnoj Srbiji oformljeni su sredinom septembra u savsko-drinskom trouglu partizanski odredi i četnička jedinica pod rukovodstvom kapetana Račića, radi zajedničkog napada na grad Sabac.¹²² Nemačka strana je bila tačno informisana o ud-

¹²² U to kako su se u ovoj fazi pojedini Mihailovićeve vode nižeg ranga zbunjeno kolebali između saradnje sa partizanima i kolaboracije sa nemačkim okupatorom, daje uvid pismo komandanta prodinskog četničkog odreda zastupniku komandanta šabačkih trupa natporučniku dr Bemeu, nedelju dana pre dolaska 342 ID generala Hinghofera u grad. Iz njega se vidi daje Vermaht pre dolaska generala Bemea sklopio u najmanju ruku regionalni sporazum sa četnicima o razmeni zarobljenika. Dok je odred četničkog vode Dragoslava Račića zajedno sa partizanima pripremao oslobođenje grada, istovremeno je neimenovani prodinski četnički voda pozvao nemačkog komandanta, da zaradi partizane i da ili kazni po nemačkom zakonu. Predložio je nemačkom komandantu Sapca, da preda grad njegovom četničkom odredu i da povuče Vermaht. Zbog njegovog egzemplarnog karaktera neka se ovaj dokument tu opširno navede zajedno sa pravopisnim i gramatičkim greškama:

„U vezi sa sporazumom između Vas i komandanta Cerskog odreda šaljem Vam danas Vaše vojnike, koji su zarobljeni tokom operacija - i prilikom bombardovanja ranjeni bombama koje su bacale štuke - kao i one koji su ranjeni u borbama kod Loznice, Banje Koviljače i drugim mestima.

Zadržani su samo teški ranjenici, koji po lekarskom mišljenju ne mogu da se transportuju - kod istih se nastavlja lečenje. [...]

Već smo više puta naveli i potvrdili - a to isto ponavljamo sad opet, da mi nemamo ništa protiv nemačkih vojnika i protiv nemačkog Rajha - mi cenimo nemačkog vojnika kao borca - njegovu korektnost kao pobednika - ali mi potpuno slično nemačkom vojniku, ne možemo i nećemo dozvoliti da ginu nevini stanovnici i da se ubijanje Srba u okupiranoj oblasti vrši bez odabiranja. Mi ne možemo da prihvatamo opravdanje da se mirni građani ubijaju zbog izvesnih štetočinih elemenata - koje su i ranije progonile naše vlasti - a i danas ih proganjaju, što Vam je veoma dobro poznato, pošto (ih) Vi takođe proganjate. A mi i sami nemamo ništa protiv, nego čak i odobravamo Vaš postupak, jer je to potrebno, da ne bi između nemačkog Vermahta i nas došlo do veće napetosti, jer ste se i Vi sami više puta izjasnili da nemate ništa protiv Srba i da želite njihovu saradnju.

Mi želimo da uhvatite izazivače nereda i da ih osudite na osnovu Vašeg zakona - ali ni u kom slučaju ne sme da bude uzrok konflikta između Vas i štetnih elemenata, da Vi sporvodite masovno ubijanje nevinog stanovništva - utoliko pre što to stanovništvo takođe trpi od tih zlotvora koji ih pljačkaju u sprovođe nasilje. [...]

Mi, četnici, regularne vojske, kao izraziti nacionalisti - spremni smo da budemo sasvim lojalni prema nemačkom Vermahtu - ali samo u slučaju ako se korektno odnosi prema mirnom stanovništvu. Istinitost naših navoda najbolje će potvrditi ranjeni nemački vojnici, kako se sa njima ophodilo i sa koliko simpatija mi sami negujemo nemačkog vojnika kao borca, ukoliko je on korektan prema srpskom narodu.

Sabac je opkoljen. To je bez sumnje poznato i pjestoji opasnost da dođe do sudara. Ali Vi treba da budete dobrodušni da bi se to sprečilo. U okolini Sapca ima mnogo komunističkih jedinica koje hoće da napadnu Sabac, a mi nećemo biti u stanju da to sprečimo. I sad se postavlja glavno pitanje, da ne dođe do sukobljavanja između nemačkog Vermahta i ovih jedinica, čija bi posledica opet bila da to mora da iskija miran šabački narod i da mi nehotice budemo prisiljeni na akciju.

Mislim da bi jedina mogućnost za sređivanje prilika bila da se putem dogovora to pitanje reši u korist obe strane, kada bi nemačka vojska htela da se povuče iz Sapca u redu i miru, da ga preda srpskim nacionalnim četničkim odredima - koji bi u tom slučaju bili u stanju da sopstvenim intervencijama garantuju red i sigurnost pri povlačenju nemačkih vojnika. [...]" (BA-MA, RH 26-342/8, KTB Ia 342. ID (pešadijske divizije - prim. prev.), Pismo komandanta prodinskog četničkog odreda Loznica, 16. 9. 1941).

Čak i nakon što je Hinghoferova jedinica uspešno isterala iz Sapca partizanske i četničke družine i vršila pokolj civilnog stanovništva, komandant prodinskog četničkog odreda i dalje je urgirao pregovore:

„Četnici iz Loznice nude pregovore očitno pod utiskom naših strogih postupaka. Ovi će shodno tamošnjem naređenju da se nastavljaju [precrtano i rukopisom zamenjeno sa „se sprovede“] (ebd, RM 26-342/11, Dnevni izveštaj Ia 342. ID od 3/4. 10. 1941).

ruživanju dveju organizacija u ovoj oblasti.¹²³ Međutim, na najvišem mestu Vermahta nisu bili načisto ko je zapravo vođa ustanka. Dok je Berne izveo pogrešan zaključak - očitó zahvaljujući odličnom vojnom vođenju neprijateljskih snaga - „vođenje je u rukama srpskih oficira”,¹²⁴ došlo je njegovo rukovodeće odeljenje nekoliko dana kasnije do zaključka da nije Mihailović vođa ustanka.¹²⁵

Divizija generala Hinghofera u toku krvavih čistki (u septembru i oktobru 1941) u njoj potčinjenoj zapadnosipskoj oblasti, svakako je konstatovala:

„Komunisti i četnici zajedno su se borili protiv divizije. Četnici se nisu odazvali pozivu da polože oružje. Ijedni i drugi su naši neprijatelji.”¹²⁶

Nakon izvršenja ovog poduhvata na planini Cer sačinio je Hinghofer opširan izveštaj o neprijateljskim snagama u ovom kraju. U izveštaju se tvrdi sledeće:

„[...] 5. Javljanja o snazi ustaničkih družina veoma su nepouzdana. Čak i ako se uzme da je usled poslednjih događanja (misli se na masovno ubijanje civilnog stanovništva koje je izvršila njegova divizija - W. M.) velik deo ustanika otpao je kod obe družine, ipak treba računati na ukupnu snagu od najmanje 6-8.000 ljudi u savsko-drinskoj oblasti stare Srbije. Koliko je njih otpalo na jednoj ili drugoj strani, to je teško reći [...]. Četničke i partizanske družine sada lutaju sasvim izmešano. Izgleda da postoji čak i jedan „kombinovani” KP korpus sastavljen od četnika i partizana.”¹²⁷

Nekoliko dana ranije je Hinghofer naredio da se, pri nadiranjima njegove divizije na grad Krupanj, na licu mesta streljaju svi ustanici i civili.¹²⁸ U izveštaju koji je Hinghofer sastavio neposredno pre zauzeća Krupnja putem ID 342, on piše pod tačkom:

¹²³ U KTB zapovednika za Srbiju konstatuje se 18. 9. 1941: „Držanje četnika posle, kao i pre nejasno. U drinskoj oblasti i u predelu Guče saraduju sa komunistima” (*Isti izvor*, RW 40/11). Krajem septembra imao je Vermaht tačno saznanje o tadašnjem rukovodstvu ustaničkih družina u rasutim krajevima Srbije (vidi: *isti izvor*, RH 24-18/87, Izveštaj o ustaničkim pokretima u Srbiji u vremenu od 21-30. 9. 1941).

¹²⁴ U pismu Vermahtovom zapovedniku na Jugoistoku, generalfeldmaršalu Listu, opisao je Berne ubrzo nakon svog dolaska utisak o stanju u Srbiji: „U celoj zemlji je ustanak manje-više u toku. Po mom ubedenju komunisti i nacionalisti saraduju. Vođenje ustankaje u rukama srpskih oficira. Izgleda da ljudstva i vojnog rukovodstva ima u dovoljnoj meri [...]. Protivnik je došao do priraštaja u pogledu obučenog ljudstva i oružja takođe i putem prelaska srpskih žandarma itd. u njegove redove. Obučavanje kod tih bandi, koje održavaju stroge streljačke vežbe, vrši se ubrzano. Organizovanje sigurno još nije završeno. [...] Stanje koje je sada nastalo ubedljivo dokazuje da smo se prema prilikama odnosili svakako sa suviše trpeljivosti i optimizma, te daje situacija bila potpuno pogrešno procenjena. Sve do sada smo živeli u zabludi da se u zemlji radilo o komunističkom pokretu i da će Nedićeva vlada izvršiti čistku. [...] Iz tih razloga smatram neophodnim hitan odlazak generala d. Fl. Dankelmana. [...]” (*Isti izvor*, RH 24-18/87, Pismo Bemea Listu, 25. 9. 1941). Uprkos neopravdanom optuživanju Dankelmana (neposredno pre Bemeovog dolaska, jedino su partizani vodili ustanak u Srbiji), svakako bi odgovaralo Bemeovo navaljivanje da se na Dankelmanovo mesto postavi List.

¹²⁵ „Nisu potvrđena ranija javljanja daje Mihailović vođa ustanka u Sumadiji (pojas zemlje južno od Beograda sve do Mihailovićeovog vrhovnog štaba u Ravnoj gori - W. M.) Izgleda da Mihailović sada nije u vezi ni sa jednom od ostalih glavnih ustaničkih oblasti” (*Isti izvor*, Izveštaj I o odeljenju XVIII AK o ustaničkom pokretu u Srbiji u vremenu od 21-30. 9. 1941, sačinjen 1. 10. 1941).

¹²⁶ *Isti izvor* RH 26-342/11, Div. naredba 342. ID za napad na neprijatelja na planini Cer, 8. 10. 1941.

Isti izvor, RH 26-342/13 Hinghoferov izveštaj o neprijateljskim izveštajima od 17. 10. 1941.

¹²⁸ Vidi str. 72.

„Nemački zarobljenici: U Krupnju se nalazilo oko 2-3.000 zarobljenika, koji su prema novim obavještenjima odvedeni dalje ka jugu. Kaže se da se prema njima postupa dobro kao što je to i pre bio slučaj. Samo u jednom slučaju se javlja 0 kazni batinanjem.“¹²⁹

Na postupanje prema nemačkim vojnicima kao ratnim zarobljenicima odgovorio je Hinghofer na svoj način:

„Na dan 21. 10. 1941, pri povlačenju neprijateljskih trapa iz okoline Krapnja grad je spaljen, sumnjivi stanovnici streljani.“¹³⁰

U tom pokolju je 342. ID u gradu Krupnju ubila je 1.800 ljudi!¹³¹

U oblasti potčinjenoj 717. ID (717-oj Pešadijskoj diviziji - prim. prev.) takode su se partizanski i četnički odredi udružili u zajednički borbeni front. Posle zadatka kod Užica i Čačka krajem septembra 1941, naredeno je da se Pešadijski puk 749. i 737, 717. Pešadijske divizije vrate do Kraljeva, da bi po svaku cenu branili ovaj grad.¹³² Već nekoliko dana nakon dolaska oba puka sa ukupno 1.600 ljudi u Kraljevo, grad je napadnut. Tada je Vermahtov napad mogao da bude odbijen.¹³³ Sledeći vojni pokušaj da se oslobodi grad usledio je između 11. i 16. oktobra 1941. Napadači su bili sastavljeni od partizanskih i četničkih družina pod komandom majora Radovana Đurića.¹³⁴ Do tada je Đurić radio na svoju raku. Tek sada se Mihailović izjasnio saglasnim za napad na Kraljevo četničkog odreda pod Đurićevim rukovodstvom.¹³⁵

Masovna vojna borba oslobodilačkih snaga protiv Vermahta, koja je trajala skoro nedelju dana, a kada su partizani i četnici prvi put uključili i artiljeriju, bila je povod za masovno ubijanje civilnog stanovništva Kraljeva i okoline. Ovaj pokolj, u kojem je između 4.000 i 5.000 ljudi palo kao žrtve, izvršila su oba puka 717. Pešadijske divizije.¹³⁶

Međutim, ni Vermahtova krvoprolića nisu slomila borbeni duh partizanskih i četničkih snaga kod Kraljeva. Partizanski komandir Radosavljević i četnički komandant Đurić dobili su 31. oktobra 1941. zajedničku naredbu da izvrše pripreme za treći juriš radi oslobodenja grada od nemačke okupacije. To je trebalo da otpočne sutradan:

„Neprijatelj koji drži Kraljevo, potpuno je demoralisan našom tronedeljnom opsadom i znatno je oslabljen našim svakodnevnim prepadima [...]. Njegove

¹²⁹ BA-MA, RH 26-342/11, Hinghoferova naredba diviziji za poduhvat na Krupanj, 13. 10. 1941. Postoje 342. ID već oslobodila 40 ranjena nemačka vojnika u Loznici, mogla je ona pri svom nadiranju u pravcu Valjeva, sve do 30. 10. 1941. da oslobodi iz zarobljeništva još 50 nemačkih vojnika (*Isti izvor*, RW 40/21 10-dnevni izveštaj 342. ID od 20-30. 10. 1941).

^{130/1} *Isti izvor*, RH 26-342/15, Hinghoferov 10-dnevni izveštaj od 20-30. 10. 1941.

¹³¹ *Isti izvor*. RH 19 XI/81, Ustanički pokret u jugoistočnoj oblasti T. 1, str. 56.

¹³² Vidi Glavu IV.

¹³³ Vidi: *isti izvor*.

¹³⁴ BA-MA, RH 24-18/168, Pribeleška o sastavu četničkih družina pri napadu na Kraljevo (11-15. 10. 1941) uz isprave, zapovesti i zabeleške o poginulima, 3. 11. 1941. Major Đurić, koji se još u proleće te godine bio priključio Mihailoviću, bio je jedan od njegovih istaknutih komandanata. Mihailović mu je još u avgustu 1941. poverio organizovanje akcija sabotaže. Đurić je sve do maja 1944. ostao Mihailovićev komandant za jugoistočnu Srbiju, pre nego što je sa jednim delom svojih vojnika i oficira prešao partizanima. (Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavict, 1941-1945*, str. 124, 201, 347).

¹³⁵ Clissold, *Wliirhwind*, str. 61.

¹³⁶ Vidi str. 155ff.

trupe su se okupile u nekoliko kraljevačkih hotela poput stada ovaca, njegova mitraljeska gnezda nalaze se u slabim zemljanim zaklonima na ivici grada i na nekoliko zgrada. Veza sa Kragujevcem i Kruševcem potpuno je odsečena neprijatelju, tako da ne može da računa na pojačanje iz ovih pravaca.

Kraljevo je veoma značajno za naše sledeće operacije (borbe) i zato moramo da ga osvojimo i po cenu naših života. [...]

Utvrđeno je da smo mi pet do šest puta jači od neprijatelja. Pri tom raspoložemo osim našom artiljerijom i bacačem granata od 81 mm, sa dva tenka od 19 tona, dva blindirana automobila i tromblonima (zaštitom - W. M.).

Višednevne i najpreciznije pripreme za napad na Kraljevo završene su. Nemamo više šta da čekamo, niti smemo da gledamo kako neprijatelj ispadima iznuruje pojedine odrede i primorava ih da troše municiju. Dalje, ne smemo da gledamo i da dopuštamo da on svoje zločine: spaljivanje kuća, pljačku, streljanje nevinih ljudi, žena i čak i dece u kolevkama i dalje neometano vrši [...].¹³⁷

Ponovni napad na Kraljevo otpočeo je kao što je bilo planirano.

„Na Kraljevo je usledio napad u noći 1. 11. sa dva tenka (dva hočkistenka zaplenjena kod Milanovca), koji su se pratećom posadom probili u grad, pri čemu je istovremeno grad zasut vatrom iz tri partizanska topa.“¹³⁸

Međutim, napad je iznenada prekinut. „Počev od ovog prodora neprijatelj više nije vršio napade na ovoj teritoriji,“¹³⁹ glasilo je izveštaj zapovednika u Srbiji svom pretpostavljenom u Solunu.

Šta se zapravo zbilo?

Dan nakon početka zajedničkog napada partizanskih i četničkih odreda na Kraljevo, četničke jedinice po Mihailovićevoj zapovesti napale su „partizansku prestonicu“, Užice. Mihailović je naveo da je on u odnosu na predstavnike Vermahta „3. 11. 1941. izdao nalog da njemu podređene četničke družine stupe u akciju radi suzbijanja komunizma, dalje, da se četničke družine koje su pod njegovom komandom, a koje učestvuju u opsadi Kraljeva odmah povuku iz te oblasti, tako daje ovim činom de facto obustavljena opsada grada.“¹⁴⁰ U lecima od 3. no-

¹³⁷ BA-MA, RH 24-18/169, Prepis jedne naredbe „Štaba za opsadu Kraljeva, 31. 10. 1941.“, sa potpisima majora Đurića (za četnike) i Radosavljevića (za partizane).

¹³⁸ *Isti izvor*, RH 24-18/168, Izveštaj Odbrambenog položaja Beograda o pokretu otpora u prostoru bivše Jugoslavije, Stanje razvoja događaja u vremenu od 24. 10. do 6. 11. 1941.

¹³⁹ *Isti izvor*, RH 24-18/86, 10-dnevno javljanje Bev. Kdr. generala u Srbiji zapovedniku Vermahta zajugostok, 10. 11. 1941.

Isti izvor, RH 24-18/168, Zabeleška kapetana Matla, predmet: stavljanje na raspolaganje pukovnika i. G. Draže Mihailovića radi osujećenja komunističke akcije, 4. 11. 1941. Raport višeg žandarmerijskog oficira predsedniku vlade Nediću o događajima u Užicu od povlačenja nemačkog okupatora u septembru 1941. potvrđuje povlačenje četničkih trupa iz Kraljeva 3. 11. 1941: „Komunisti su napali odred kapetana Ignjatovića u Požegi 3. o.m. i to sa jakim snagama. Ja sam se nalazio u Požegi i posmatrao ovu bitku koja je koštala komuniste preko 200 mrtvih i 150 ranjenika. Četnici su morali da predaju Požegu, jer nisu više imali municije. Švako je imao samo za 1-2 pucnja. Iz Ravne gore nisu mogli da dobiju ništa, jer ni tamo više nije bilo ničega. Kapetan Ignjatović se povukao, pa je iz toga razloga pukovnik Mihailović opozvao svoje odrede koji su opsedali Kraljevo i Valjevo i naredio da se napadne Užice.“ (KA Beč, B 556 Bemeovo dopuštenje, izveštaj predsednika vlade Nedića generalu Bemeu, 20. 11. 1941). Prilikom kasnijih pregovaranja odbijao je Mihailović prebacivanje daje on potpomagao još napad protiv Kraljeva 1. 11. 1941. Tvrdio je daje još toga dana naredio „da se moje trupe povuku i da se okupljaju s ciljem borbe protiv komunizma“ (BA-MA. RH 24-18/168, Protokol o susretu sa srpskim general-pukovnikom Dražom Mihailovićem 11. novembra 1941, 12. 11. 1941).

vembra 1941. partizani su najoštrije osudili Mihailovićevo izdajstvo na vojnom planu i pozvali četnike da predu partizanima:

„PARTIZANI I ČETNICI! SRPSKI NARODE!

Peta kolona se opet povampirila. Uprkos svih tragičnih iskustava koja su okupila naš narod, uspelo je izdajnicima da se postave na čelo jednog dela naroda, na čelo vojnih četničkih odreda. Mi smo neprestano ukazivali na to da mnoge vodeće ličnosti među četnicima delaju u duhu Pete kolone. Danas je ta izdaja dostigla vrhunac u zapovesti komandanta četničkih odreda Draže Mihailovića, da se sve četničke trupe povuku iz Kraljeva s ciljem borbe protiv partizanskih odreda. Izdajnici još jednom pokušavaju da kopaju grob slobodi i opstanku srpskog naroda. Krv nevine dece, žena i muškaraca pada na četničke vode. Mi smo učinili sve da do toga ne dode. Nemački agenti, Draža Mihailović, pukovnik Pavlović, Dragiša Vasić u poslednjem trenutku pohitali su u pomoć Hitleru, Nediću i Ljotiću.

ČETNICI!

Napustite vaše izdajničke vode, pristupite našim borbenim odredima. Istrebite pripadnike Pete kolone, sprečite bratoubilački rat. Pođite s nama u borbu protiv okupatora i njihovih slugu.

PARTIZANI!

Držite čvrsto oružje u ruci! Od vašeg čvrstog držanja i nemilosrdne borbe protiv izdajnika zavisi sudbina i opstanak našeg naroda!

Napred u borbu!

Smrt okupatorima!

Smrvimo izdajnike!

Štab narodnooslobodilačkog

partizanskog odreda

Dr Dragiša Mišović za Čačanski okrug

Čačak, 3. novembra 1941."¹⁴¹

Mihailovićev napad na glavni partizanski štab u Užicu označio je konačan raskid kratkotrajne vojne saradnje (u jesen 1941) između partizana i četnika. Uzalud je razmišljati o tome da li bi pri daljem opstanku vojnog saveza bila moguća makar i privremena vojna pobjeda nad nemačkim okupacionim trupama. Svakako su partizani i četnici u oktobru 1941. kontrolisali oko 4.500 kvadratnih milja,¹⁴² dakle više od jedne šestine Srbije. Pokolji izvršeni po nalogu generala Bemea nad civilnim stanovništvom, takode su pokazatelj krajnje neizvesne situacije u koju su nemački okupatori bili saterani koncentrisanim vojnim akcijama partizana i četnika.

¹⁴¹ *Isti izvor*, RH 24-18/169, Letak partizanskog odreda iz Čačanskog okruga (u prevodu na nemački), 3. 11. 1941.

¹⁴² Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943*, str. 78.

Borba Mihailovićevih četnika protiv partizana

Bez obzira na vojnu saradnju pojedinačnih četničkih formacija u septembra i oktobru 1941, Mihailoviću je još pri prvom susretu sa Titom, u septembru, poslalo jasno da mu od partizana dugoročno pretili više opasnosti nego od okupacione vlasti i Nedićeve vladavine. Mihailović nije mogao ni da ublažava borbeni duh partizana, ni da potčini pokret svojoj komandi. Kad su propale sve njegove nade u tom pogledu, odlučio je da uništi partizane.

Tito je 20. oktobra 1941. dostavio Mihailoviću program od 12 tačaka radi saradnje i stišavanja dosadašnjih konflikata i predložio mu adekvatne pregovore. Mihailović je pristao na sastanak koji je održan 26. oktobra 1941. blizu njegovog glavnog štaba. On je, ipak, odbio ključne Titove predloge,¹⁴³ do saglasnosti je došlo samo o nekoliko manje važnih tačaka.¹⁴⁴

Mihailović je, po svoj prilici, još za vreme ovih pregovora doneo odluku da napadne partizane. On je još istoga dana priznao kapetanu Hatsonu (Hudson), pripadniku britanske misije, koji je prisustvovao razgovorima, ali, koji po Mihailovićevom nalogu nije smeo da učestvuje u pregovorima:

„Ovaj napad koji ću da izvršim na partizane, kao i moji odnosi prema njima, isključivo su jugoslovenska stvar, a ja sam zakoniti predstavnik moje vlade.“¹⁴⁵

Ujutru, 2. novembra 1941, napali su Mihailovićevi četnici partizanski glavni štab u Užicu. Partizani su odbili napad. Sutradan su protivnapadom oterali četnike iz grada Požege. Za četnike borba se okončala potpunim porazom - izgubili su oko 1.000 ljudi i veliku količinu oružja.¹⁴⁶

Vermahtova odbrana nije registrovala borbe između partizana i četnika.¹⁴⁷ Međutim, na osnovu iskaza zarobljenika i petokolonaša odbrana je stekla utisak da se dešava neka promena odnosa u grupama otpora?

¹⁴³ 1. Kombinovane vojne operacije protiv Nemaca i kvislinških formacija, kao i uspostavljanje zajedničkog glavnog štaba.

2. Formiranje mešovitog štaba radi zajedničkog snabdevanja trupa.

3. Organizovanje privremenog lokalnog sistema vlasti u obliku narodnooslobodilačkih odbora uključujući osnivanje narodnooslobodilačkog veća, nadležnog za celokupnu oslobođenu teritoriju, isključenje uspostavljenih policijskih i žandarmerijskih organa, kao i uvođenje nove „narodne straže radi održavanja reda i mira“.

4. Ograničavanje na dobrovoljce prilikom sastavljanja boračkih družina (Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 147. f.).

¹⁴⁴ Možda što se tiče izjašnjavanja o namerama da bi se ubuduće izbegli konflikti; obostranog razgraničenja dosad oslobođenih oblasti; uvođenje zajedničkih mešovitih sudova radi suđenja „banditima“ i „neprijateljima naroda“, kao i predaja 1.200 oruđa iz užičke fabrike oružja četnicima (Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 438).

¹⁴⁵ Diskusija D. Hadsona na konferenciji u Oksfordu 1962 (citirano prema: *isti izvor*, str. 439). Ova Hadsonova izjava je po svojoj prilici autentična, jer je on sutradan nakon susreta Tito-Mihailović 27. 10. 1941. poslao radiogram na svoj britanski službeni položaj, u kojem je odnose između Tita i Mihailovića označio „vrlo delikatnim“, a istovremeno održavanje kontakta dvaju tabora „nemoćnim.“ (*Isti izvor*, str. 432).

¹⁴⁶ Detaljan opis borbi prema zapisima i intervjuima partizana daje Clissold, *Whirlwind*, str. 71. ff.

¹⁴⁷ Tek 14. 11. 1941. je Odbrana saznala za te borbe i neodložno dostavila informaciju najvišim službenim položajima: „Odbrana Beograda je sa pouzdanog mesta obaveštena da je 4. 11. 1941. kod Čačka vodena bitka između partizana i pripadnika Draže Mihailovića. Partizanima-komunistima pošlo je za rukom, usled njihove brojne nadmoćnosti, da razoružaju ili da unište jedan deo Mihailovićevih ljudi“ (BA-MA, RH 24-18/169, Služba odbrane Beograd, predmet: Bitka kod Čačka, pozivom: bez, 14. 11. 1941).

„Kako kod partizana, tako i kod Mihailovićeve grupe, prema javljanjima dolazi do rasformiranja [...]. O držanju Mihailovića i njegove grupe šire se najrazličitije informacije. Jedan zarobljeni partizan naveo je pri saslušanju da sukob između partizana i četnika postaje otvoren [...]. Izgleda da je Mihailović izgubio moć strogog zapovedanja kod pojedinih nižih vođa.“¹⁴⁸

Tu je nemački Abver bio u zabludi. Bila je reč upravo o suprotnom. Naime, Mihailović je počevši od napada na partizane u Užicu, opet potčinio kontroli svoje četničke družine. Međutim, njegova preorijentacija je izazvala pomeranja u dosadašnjim savezničkim odnosima i stvorila je u početku pometnju kod okupacionih organa. Pri tom je neobična činjenica da su početkom novembra 1941. Britanci za kratko bili bolje informisani o izbijanju sukoba između četnika i partizana, nego Vermaht u Srbiji. Odmah nakon izbijanja sukoba između dve grupe telefonirao je pripadnik misije Hadson svom službenom položaju na Bliskom istoku: „Fighting between Partizans and Chetniks broke out yesterday.“¹⁴⁹

Svakako su Britanci bili pogrešno informisani o pozadini i izazivačima sukoba. Mihailović je 29. oktobra 1941. još bio poslao Britancima radio-telegram u kome je tražio pomoć u oružju, želeći pri tom da stvori utisak kako će da ga upotrebi u borbi protiv okupatora.¹⁵⁰ Tri dana posle napada na Užice poslao je Mihailović po drugi put telegram u London, ovoga puta predsedniku jugoslovenske vlade, Simoviću. Svesnim izvrtnjem činjenica javio je:

„Komunistički voda u Srbiji pod lažnim imenom Tito, ne može da se smatra vodom otpora. Borba komunista protiv Nemaca je samo varka [...]. Oni su moje trupe [...] napali. Ja sam prihvatio borbu i verujem da će njen ishod biti za mene povoljan. Ponavljam, komunisti nemaju vođu otpora protiv Nemaca. Ukoliko ih Englezi podrže, odbijam pomoć. Partizani su narodu konfiskovali oružje. Ja, pak, ne bih to činio. Oni imaju fabriku oružja u Užicu, ali nam ne daju od toga ništa, a ukoliko vi budete smatrali za potrebno da im još šaljete englesku opremu, u tom slučaju smo se zauvek razišli.“¹⁵¹

Nakon toga što se prikazao kao napadnuta žrtva partizana Mihailović je 9. novembra 1941. neprikriveno izvestio Simovića da može „odmah da likvidira komuniste“ oružjem koji su mu Britanci dan ranije bacili iz vazduha.¹⁵²

Svega nekoliko dana kasnije, poslao je Mihailović opet depešu Simoviću. Ustvrdio je da su komunisti napali njegove trupe i da će se partizanske družine uskoro razmeštati. Iako su njegove pristalice primorane da se „istovremeno bore

¹⁴⁸ *Isti izvor*, RH 24-18/168, izveštaj Odbrane Beograd o pokretu otpora u prostoru bivše Jugoslavije. Razvoj događaja u vremenu od 24. 10-6. 11. 1941., 7. 11. 1941.

Hadsonov govor na radiju, bez datuma, verovatno 1/2. novembra emitovan iz Mihailovićevog glavnog štaba (vidi: Daekin, *The Embattled Mountain*, str. 139; Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 432).

¹⁵⁰ Telegram citiran kod: Daekin, *The Embattled Mountain*, str. 203.

¹⁵¹ Telegram citiran kod: Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.* str. 442.

¹⁵² Citirano prema: *isti izvor*, str. 442.

protiv Nemaca, komunista, ustaša i drugih frakcija" ipak „ceo narod stoji uz kralja." Stotine hiljada su bez oružja, a naoružani oskudevaju u municiji:

„Mnogi borci koji sada saraduju sa komunistima, priključili bi se četnicima čim bi stigla pomoć nagoveštena iz Engleske. Odugovlačio bi se građanski rat, a u međuvremenu ne bi se ništa preduzimalo protiv Nemaca.¹⁵³

Na urgiranje Britanaca, koji su dobivši informacije o borbama između dveju organizacija otpora, uspostavili kontakt sa Moskvom, radi iniciranja narodnofrontovskog saveza između četnika i partizana pod rukovodstvom Mihailovića,¹⁵⁴ bio je Mihailović spreman 18. novembra 1941. da pregovara sa Titom o primirju. Još jednom mu je Tito predložio ravnopravan vojni borbeni savez protiv okupatora.¹⁵⁵ Mihailović je, naprotiv, postavio zahteve da se rasformiraju partizanske jedinice i da se partizani stave pod četničku komandu.¹⁵⁶ Dana 20. novembra saglasile su se obe strane za prekid borbi za zajedničku akciju protiv okupatora.¹⁵⁷ U očekivanju nemačkog napada na glavno partizansko uporište u Užicu, Tito je 28. novembra 1941. još jednom pozvao četničkog vođu na zajedničku odbrambenu bitku. Ovaj mu je odgovorio da se ne slaže i da će se povući sa svojim ljudima u iščekivanju boljih uslova za oružanu borbu protiv okupatora.¹⁵⁸

U to vreme već je nekoliko četničkih komandanata Nemcima potčinilo svoje trupe, oko 2.000 ljudi, uz Mihailovićev pristanak na Nedićevu zapovest, te su se ubrzo posle toga na njegovoj strani borili protiv partizana.¹⁵⁹ Nakon vojnog izdajstva od 20. novembra 1941. sve do kraja rata više nije dolazilo do pregovora između dveju organizacija. Od potencijalnih saveznika postali su ogorčeni protivnici.¹⁶⁰

Mihailovićevi pokušaji kolaboracije sa nemačkim okupatorom

Da ne bi stavio na kocku političku podršku i snabdevanje oružjem od jugoslovenske izbegličke vlade, Mihailović je lažno predstavljao borbene akcije između četnika i partizana.

Mihailović se nije ustručavao čak ni da denuncira partizane kao nemačke kolaboracioniste. U telegramu jugoslovenskoj izbegličkoj vladi od 15. novembra 1941. pisao je da se nalazi u „kritičnoj situaciji", koju je prouzrokovao „ujedinjeni neprijatelj" - time je aludirao na tobožnju saradnju između partizana i Nemaca.¹⁶¹

¹⁵³ Citirano prema: *isti izvor*, str. 443. Knoll ukazuje na to da oblik, stil i autorstvo ove depeše nisu pouzdani. Tekst koji citira Knoll potiče iz Simovićevog pisma Idu-u od 13. 11. 1941. (*Isti izvor*, str. 443).

¹ ⁴Deakin, *The Embattled Mountain*, str. 140.ff.

¹⁵⁵ Radio javljanje engleskog oficira Hadsona, koji je prisustvovao pregovorima, engleskoj Odbrani u Kairu, 21. 11. 1941 (*isti izvor*, str. 141).

¹⁵⁶ Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943*, str. 458.

¹⁵⁷ *Isti izvor*, str. 459.

¹⁵⁸ *Isti izvor*, str. 467.

¹⁵⁹ Tomasevich, *War and revolution in Yugoslavia 1941-1945*, str. 198; Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 467.

¹⁶¹ Deakin, *The Embattled Mountain*, str. 145.

¹⁶¹ Citirano prema: Knoll, *Jugoslavija u strategiji i politici Saveznika 1940-1943.*, str. 457.

O Mihailovićevim konfliktima sa Nedićem (septembra 1941) bila je obavještena kako britanska, tako i sovjetska vlada.¹⁶² To što nisu znali, bilo je da je Mihailović sa znanjem nemačkog Abvera tokom celog oktobra 1941. preko nemačkog posrednika bio u kontaktu sa Nedićem. Ta činjenica do sada nije pomenuta ni u istoriografiji. Kao što proizlazi iz nemačkog izvora, okupator je bio veoma dobro obavješten o Mihailovićevim taktičkim koracima:

„Ast (Abverov položaj - W. M.): pregovori Nedićeve vlade sa Mihailovićem 4.10. Vojvoda Rtanski prenosi 500.000 din. i obećanje uz časnu reč gen. Nedića da će se do kraja založiti kod nem. vlasti da M. ne dopadne u ratno zarobljeništvo, niti da bude kažnjen. M. saopštava 6.10. daje već uspostavio vezu sa partizanima i daje odlučio da operiše zajedno s njima. Oko 15.10. pukovnik Popović donosi još 500.000 din. M.-u i po nalogu gen. Nedića iznova pokušava da ga privoli na saradnju.

26.10. pukovnik Popović donosi M.-u daljih 2,500.000 din. On se 30.10. vraća sa M.-evom izjavom daje spreman da se sa Nedićevim trupama bori protiv partizana pod uslovom da preds. vlade Nedić garantuje u svoje, kao i u ime nemačkog Vermahta da se protiv njega neće ništa preduzimati zbog njegovog dosadašnjeg držanja.

Glavna trupa M.-a treba da ima 1.200 ljudi iz aktivnih i rezervnih trupa jugosl. armije, među njima 120 oficira.”¹⁶³

Ovi prilozima jasno pokazuju to daje saradnja Mihailovićevih četnika sa partizanima u septembru/oktobru 1941. bila čisto taktičke prirode. Tačno u isto vreme kad su se Mihailovićeve formacije zajedno sa partizanima borile protiv Vermahta i izvršnih organa sipske kvasilniške vlade, inkasirao je Mihailović od predsednika vlade Nedića 3,5 miliona dinara.

Pošto je Mihailović bio odlučio da raskine vojnu saradnju sa partizanima, a istovremeno i da ih uništi, on je odmah stupio u kontakt sa Nedićem,¹⁶⁴ kao i neposredno sa nemačkim okupacionim organima, da bi s njima pregovarao o zajedničkom savlađivanju partizana. Dana 28. oktobra 1941. dva Mihailovićeva emisara, kapetan Mitrović i pukovnik Pantić, telefonirali su u privatan stan tadašnjeg oficira Abvera i kasnijeg univerzitetskog profesora slavistike i istraživača Jugoistoka, u Gracu, kapetana Jozefa Matla. Oba oficira su mu ponudila zajedničku borbu protiv partizana u Srbiji, pri čemu su kao protivuslugu tražili obustavljanje nemačkih kaznenih ekspedicija i masovnog streljanja u oblastima koje su kontrolisali četnici. Sutradan su se sastala oba emisara sa kapetanom Matlom u njegovom privatnom stanu. Mati, kome je zahvaljujući poznavanju srpskohrvatskog jezika general Berne poverio vođenje pregovora, saopštio im je daje Berne saglasan

¹⁶² U toku nastojanja za posredovanje između četnika i partizana načet je ovaj složeni problem sredinom novembra 1941. prilikom susreta engleskog poslanika u Moskvi, Cripisa sa njegovim sovjetskim pregovaračkim partnerom, Visinskim. Po Cripsovom mišljenju, Mihailović time nije bio kompromitovan, pošto su se konflikti sa Nedićem ionako završili bezuspešno (*Isti izvor*, str. 448f)-

¹⁶³ BA-MA. RH 24-18/165, KTB-zapis XVIII. AK od 2. 11. 1941.

¹⁶⁴ „Mihailović je s tim ciljem stupio u kontakt i sa predsednikom vlade Nedićem, koji je po mom nalogu odbio pregovaranja” (citirano prema: *isti izvor*, RH 24-18/86, 10-dnevni izveštaj generala Bemea zapovedniku Vermahta Jugoistok, 10. 11. 1941).

sa razgovorima, ali da želi Mihailovićevo lično prisustvo.¹⁶⁵ Mihailović je pristao na ovaj uslov. Međutim, kad je Mati 3. novembra 1941. stigao na dogovoreno mesto da bi otrpatrio Mihailovića u Beograd, saopštili su mu Mihailovićeви emi-sari da se pregovori moraju odgoditi, jer četnici vode teške bitke protiv partizana, što trenutno onemogućuje Mihailovićevo putovanje za Beograd.¹⁶⁶ Tek nakon završetka borbe oko partizanskog glavnog štaba u Užicu došlo je 1. novembra 1941. do planiranog susreta između Mihailovića i predstavnika nemačkih okupa-cionih položaja. Još uoči sastanka sa Mihailovićem naložio je Berne Višoj ko-mandi LXI da odmah prenese sledeće obaveštenje svim podređenim trupama:

„Nikakve pregovore sa četnicima koji neosporno dugo nisu na našoj strani. Za ostale četnike, koji su tek u poslednje vreme sa nama, ili se nude, pogotovo za Mihailovićeve ljude, samo bezuslovna kapitulacija, to jest, predaja oružja i zaro-bljeništvo.“¹⁶⁷

Dan uoči susreta Mihailović je - da bi pružio dokaz o svojoj pouzdanosti - naredio izručenje 350 većinom ranjenih ili bolesnih partizana, zarobljenih kod Gornjeg Milanovca i Mionice.¹⁶⁸ 342. pešadijska divizija prebacila je zarobljene partizane u Valjevo, gde su sa malim izuzetkom svi bili streljani.¹⁶⁹ Istovremeno je Mihailović pokušao da ubedi okupatore u prednost saradnje:

„U Srbiji su, međutim, uvedene mere usled kojih se ne proliva krv onih koji su krivi. Komunisti će i dalje izazivati incidente da bi mogli da ubijaju nevine. [...]. Nije mi namera da se borim protiv okupatora, ja, kao generalštabni oficir znam snagu obeju strana. Nisam ni komunist, niti radim za njih, ali sam pokušao da ublažim njihov teror i da ga sprečim. Sami Nemci su predali Užice, time je počelo utrkiavanje između mene i komunista. Pošto su Nemci povukli svoje slabe garnizone, napali su komunisti Gornji Milanovac, zbog toga sam i ja morao to da učinim. Oni su išli u Čačak, morao sam i ja. Išli su u Kraljevo, pa sam i ja morao [...]. Želim da budem u mogućnosti da nastavim borbu protiv komunista, koja je otpočela 31. oktobra. [...] Potrebno je da imamo municiju! Računajući na to došao sam ovamo. [...] Nadao sam se da ću još noćas dobiti ograničenu količinu mu-nicije i mislio sam da će ovo pitanje da bude rešavano na prvom mestu! [...]. Mo-lim u interesu srpskog naroda, a i u interesu Nemaca, ukoliko je to moguće, da mi

¹⁶⁵ Izveštaj kapetana Matla od 30. 10. 1941. o (telefonskim) razgovorima sa kapetanom Nenadom Mitrovićem i pukovnikom Branislavom Pantićem na dan 29. 29. i 30. 10. 1941. [Marjanovic, *The Collaboration of D. Mihailović's Chetniks with the Enemy Forces of Occupation (1941-1944)*, str. 13 ft],

¹⁶⁶ BA-MA, RH 24-18/168, zabeleška kapetana Matla, predmet: stavljanje na raspolaganje pukovnika i.g. Draže Mihailovića radi suzbijanja komunističke akcije, 4. 11. 1941. Vidi i Mihailovićevo pismo od 3. 11. 1941. u prevodu kapetana Matla, u kojem ovaj prvi odgađanje susreta obraz- laže borbama protiv partizana.

¹⁶⁷ *Isti izvor*, Naredba od 11. 11. 1941.

¹⁶⁸ p. 1 o m biće daje bila u pitanju većina onih zarobljenika koji se pominju u izveštaju beo-gradskog položaja Abvera od 7. 11. 1941: „Prema nepotvrđenim dojavama od 7. 11., Mihailovićeve četničke organizacije zarobile su u mioničkom okrugu 400 partizana" (*Isti izvor*, Abverov položaj Beograd, predmet: dojava o pokretu otpora na prostoru bivše Jugoslavije. Razvoj događaja u vre-menu od 24. 10-6. 11. 1941., 7. 11. 1941).

¹⁶⁹ Marjanovic, *The Collaboration of D. Mihailović's Chetniks with the Enemy Forces of Oc-cupation (1941-1944)*, str. 28. Glišić pominje oko 300 partizana i navodi daje predaja zarobljenih partizana izvršena 12. 11. 1941., dakle sutradan nakon Mihailovićeovog pregovaranja sa Nemcima (Glišić, *Teror i zločin fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944*, str. 91 f.).

se još noćas isporuči municija. Nakon toga više ne bi dolazilo do prepada na nemačke trupe. [...] Pretpostavljam da bi nakon ove izjave moglo da mi se ukaže više poverenja u pogledu moje iskrenosti i mojih namera, te da bi mi se mogla pružiti pomoć. Molim da situaciju shvatite tako da je ona korisna za obe strane. Još jednom molim, već za ovu noć, izvesnu količinu municije! [...]. Sve moje snage su usredsređene na borbu protiv komunizma."¹⁷⁰

Mihailović, koji je od pregovora očekivao isporuku oružja za borbu protiv partizana, doživio je teško razočarenje. Argumenti koje je Mihailović izneo nisu imali na Nemce nikakvo dejstvo. Po Bemeovom nalogu saopšteno mu je da je njegova ponuda za savezništvo odbijena:

„jer: 1) nemački Vermaht će u najkraćem roku sam da završi sa komunizmom, i 2) Vrhovni komandant ne može da ima poverenje u Vas kao saveznika [...]. Nemački Vermaht je otpočeo sa uništavanjem svih „buntovnika“ i postigao je dobre rezultate. [...] Sto se tiče vaše namere da se poštedi srpska krv i imovina, ovlašćen sam da Vam navedem jedini put, a to je: obustavljanje borbi i bezuslovna predaja.

Ovamo još spada: isporuka svih oruđa i celokupne municije, kao i opreme. Oslobođenje nemačkih zarobljenika koje su privede vaše grupe ili koji se nalaze na Vašoj teritoriji. Vama je, gospodine pukovniče, poznato da će Vam nastavljanje borbi donositi dalja ubijanja. Ovo utoliko pre što će za svakog mrtvog Nemca platiti životom 100 Srba, a za svakog ranjenog Nemca njih 50. [...] Nije isključeno ni sa nemačkog, ni sa srpskog stanovišta, da Vaše boračke grupe mogu u nekom određenom momentu ponovo da krenu u ilegalnu borbu. A to je, izgleda, namera Vaših pretpostavljenih koji vuku konce iz Londona."¹⁷¹

Čak ni Mihailovićeva ponuda da se u njegov štab postave nemački oficiri za vezu kao vojni posmatrači, nije ništa menjala na zahtevu nemačke delegacije za bezuslovnom kapitulacijom.¹⁷² Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok javljeno je da je nemačka pregovaračka delegacija stekla utisak da Mihailović očekuje dalje pregovore i isporuke oružja od nemačke strane.¹⁷³ Vermaht, međutim, neće odustati od svog zahteva za bezuslovnu kapitulaciju:

„Pošto pukovnik Mihailović nije dao traženi odgovor na bezuslovnu kapitulaciju, borba protiv njega je i dalje u toku. Otpada svako uspostavljanje veze s njim ili sa njegovim poverenicima. Nemačkim trupama je naloženo da nastave borbu protiv svih četnika koji odavno nisu na strani nemačkog Vermahta i srpske vlade."¹⁷⁴

¹⁷⁰ BA-MA, RH 24-18/168, opis susreta sa srp. generalštabnim pukovnikom, Dražom Mihailovićem na dan 11. 11. 1941.

¹⁷¹ *Isti izvor*. Postoje Mihailović uspostavio kontakt sa Nedićem, saopšteno mu je i ovim putem da ne može da očekuje nikakav pristanak od nemačkog Vermahta i da mora da računa sa bezuslovnom kapitulacijom (*Isti izvor*, Opunomoćeni Kdr. general u Srbiji Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok, predmet: izveštaj o pukovniku Mihailoviću, 13. 11. 1941).

¹⁷² *Isti izvor*, Opunom. Kdr. general u Srbiji Vermahtovom zapovedniku za jugoistok, predmet: izveštaj o pukovniku Mihailoviću, 13. 11. 1941.

¹⁷³ U jednoj zabelešci o pregovorima piše potpukovnik Kogard: „Pukovnik Mati mi je na povratku rekao da na srpskoj strani postoji nada da poslednja reč još nije izgovorena“, pa je rukom dopisao: „1 moje mišljenje o shvatanju Srba“ (*Isti izvor*, predmet: zapisnik o susretu sa pukovnikom Mihailovićem, 12. 11. 1941).

¹⁷⁴ *Isti izvor* Opun. Kdr general u Srbiji Vermahtovom zapovedniku za jugoistok, predmet: izveštaj o pukovniku Mihailoviću, 13. 1. 1941.

Time je Mihailovićevo dvostruka igra - bedno osujećena, kako sa podržavanjem okupatora, tako i sa isporukama oružja od britanske strane radi vojnog savladavanja partizana - da bi se mogao afirmisati kao jedini vođa otpora u Srbiji.

Razbijanje vojnog otpora u Srbiji.

Na dan susreta predstavnika Vermahta sa Mihailovićem zapisano je u nemačkom izveštaju o neprijateljima:

„Na dejstvo zahteva za bezuslovnom kapitulacijom njegove trupe, koji smo preneli pukovniku Mihailoviću, mora još da se čeka. U svakom slučaju Mihailovićev stav protiv komunizma znači slabljenje ustanika, što mi moramo da iskoristimo.“¹⁷⁵

To vojno slabljenje pružilo je sada generalu Bemeu mogućnost da istera partizane iz srpske okupacione zone. Podržan i ohrabren u ovoj nameri od predsednika vlade Nedića,¹⁷⁶ Berne je čekao samo da stigne u Srbiju nova borbena divizija, 113. ID, da bi onda zajedno sa 342. ID i sa nekoliko bataljona 717. ID operisali protiv glavnog partizanskog uporišta u prostoru Užica.

General Hinghofer i pored krvavog učinka svoje 342. ID nije mogao više da učestvuje kao komandujući ove divizije u tom poduhvatu. Njega je Berne u međuvremenu smenio sa položaja.¹⁷⁷ U Beogradu su se već nalazili Vermahtov zapovednik za Jugoistok, general Kunce i general Glez fon Horstenau (Glaise von

¹⁷⁵ *Isti izvor*, izveštaj o položaju neprijatelja opun. Kdr. generala u Srbiji, Odr. Ic, u vremenu od 30. 10.-8. 11. 1941, 11.11. 1941.

¹⁷⁶ U izveštaju nekog poverenika, koji je Nedić prosledio generalu Bemeu, predlaže se sledeće: „Ukoliko komunisti ne budu likvidirani u roku od trideset dana, oni će i dalje da jačaju i biće ih teško savladati. Odredima koji budu ubačeni u stroj protiv komunista - naročito protiv Užica, Čačka i Požege, gde su komunisti skoncentrisali sve svoje snage - mora da se obezbedi nadmoć u najmanju ruku tako da im se dodele barem po dve planinske artiljerijske baterije, ili jedna planinska baterija i jedna baterija od 37 mm.“ Bivši ministar rata, Nedić, sam je dopunio izveštaj: „Uzezi sa mojim izveštajem od 17. o.m. [...] i sa mojim usmenim izlaganjima čast mi je da stavim do znanja sledeće, uz molbu, ukoliko se slažete, da izvestan broj teških mitraljeza i topove od 37 mm ili 47 mm na raspolaganje staviti izvolite, za šta sam Vas još u posebnom pismu molio“ (KA Beč, B 556 Ostalo za Bemeom, izveštaj predsednika vlade Nedića generalu Bemeu, 20. 11. 1941).

¹⁷⁷ General Berne je svom zemljaku prebacivao da se nije pridržavao njegove naredbe prilikom napada na Valjevo, te daje preuranjenim napadom upozorio partizane, tako da su oni mogli da pobegnu (BA-MA, RH 24-18/64, 10-dnevni Bemeov izveštaj Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok, 10. 11. 1941). Dalje mu je Berne prebacivao da je krajem oktobra bez njegovog pristanka na teritoriji Valjeva pregovarao sa Mihailovićevim četnicima. Hinghofer je i sam u izveštaju Bemeu spontano pomenuo: „Četničke vode iz Valjeva, Slovca i Lajkovca daju važne podatke o organizaciji i izjavljuju spremnost da se sa nemačkim trupama bore protiv komunista. Traže oružje.“ (*Isti izvor*, RH 26-342/14, 10-dnevni Hinghoferov izveštaj Bemeu, 30. 10. 1941).

Dana 1. 11. 1941. dobio je Hinghofer u Valjevu Mihailovićevo pismo u kojem ovaj traži oružje za borbu protiv partizana, uz molbu da se Vermahtove trupe povuku iz zapadne Srbije, te da se ova teritorija preda Mihailovićevim četnicima (dokument o engleskom faksimilu kod Marjanovića. *The Collaboration of D. Mihailovic's Chetniks with the Enemy Forces of Occupation (1941-1944)*, str. 17 ff. Hinghoferov odgovor nije poznat. Hinghoferovo pravdanje (vidi: BA-MA, RH 24-18/168, Hinghoferov izveštaj Bemeu, predmet: dogovor sa četničkim vojvodama od 29. 10. 1941) više nije moglo da se preinači Bemeovu odluku. Berne je 19. 11. 1941. smenio Hinghofera sa položaja Komandujućeg 342. ID - borbene divizije - i degradirao na komandujućeg 717. ID - okupacione divizije [BA-MA, RH 24-18/86, dnevni izveštaj Bev. Kdr. generala u Srbiji, (a Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok, 19. 11. 1941),

Horstenau) kao privremena zamena za obolelog feldmaršala Lista, da bi posmatrali dalja dešavanja.

Pri svom vojnom nadiranju (počev 26. novembra 1941) preko Valjeva, Krajevca i Kraljeva zauzele su nemačke jedinice Čačak i Požegu. Ne nailazeći na značajniji otpor, terale su nadmoćne nemačke trupe partizane pred sobom u pravcu Užica. 29. novembra 1941. počeo je napad 342. ID, 113. ID i delova 717. ID na Užice. Partizani nisu mogli da zadrže grad usled nadmoći neprijatelja. U bitkama za oslobođene teritorije poginulo je 1.415 partizana, 80 ih je ranjeno, a 718 je zarobio Vermaht. Vermahtovi gubici iznosili su 11 mrtvih i 35 ranjenih.

389 zarobljenih partizana ubijeno je na licu mesta.¹⁷⁸ Tu je bilo reči većinom o ranjenicima koje partizani pri povlačenju nisu mogli da ponesu sa sobom.¹⁷⁹ Partizani su, uprkos tome, oslobodili nemačke zarobljenike prilikom svog povlačenja. Kako piše Milovan Đilas, ubijanje ranjenih partizana imalo je trajne posledice.

„To streljanje ranjenika dovelo je, premda nas to nije iznenadilo, do radikalne promene našeg držanja prema Nmcima: od sada su partizani istom merom uzvraćali Nmcima i ubijali su zarobljenike - sem pojedinačnih izuzetaka. Mi u rukovodstvu inače ne bismo našli razloge da to sprečimo.”¹⁸⁰

Partizani su bežali preko jedinog još otvorenog puta za povlačenje u Crnu Goru koja sada pripada Hrvatskoj, a pod italijanskom je okupacijom. Samo je jedna partizanska družina ostala u Srbiji. Ona je za nekoliko nedelja bila od Nemaca svedena na oko 70 ljudi.¹⁸¹

Povlačenjem iz Srbije u Crnu Goru, a kasnije u Bosnu, bili su partizani u decembru 1941. nadugo proterani iz Srbije. Tek im je u leto 1944. uspelo da opet kroče nogom ovamo i da zajedno sa Crvenom armijom u jesen/zimu 1944. godine oslobode Srbiju.

Mihailović je sa velikim zadovoljstvom primio vest o porazu partizana. Javio je izbegličkoj vladi u Londonu da su oni zajedno sa rukovodstvom razbijeni kao vojna organizacija. Od sada će on sam da se bori za ujedinjenje narodnih snaga i za stvaranje Balkanskog fronta („unification of popular forces and the creation of Balkan front”).¹⁸²

Kao prvu meru Mihailović je odlučio da - sutradan nakon poraza partizana - legalizuje četničke odrede u sporazumu sa Nedićevom vladom i da se oružane Nedićeve formacije stave na raspolaganje radi ubacivanja u borbu protiv partizana.¹⁸³ Od tada je četnike Nedićeva vlada i zvanično potpomagala novcem,

¹⁷⁸ *Isti izvor*, RH 19 XI/81, Ustanički pokret u jugoistočnoj zoni, T. 1, str. 78 zarobljene partizane, koji nisu odmah ubijeni, doveli su Nemci u KZ Sabac, gde je većina njih streljana. Ostali su u proleće 1942. kao prinudni radnici deportovani u Nemačku, Italiju i Norvešku (Glišić, *Teror i zločini fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944.*, str. 89).

¹⁷⁹ Glišić, *Teror i zločini fašističke Nemačke u Srbiji od 1941. do 1944.*, str. 88.

¹⁸⁰ Đilas, *Partizanski rat*, str. 146.

¹⁸¹ *Isti izvor*, str. 147, 195.

¹⁸² Citirano prema: Deakin, *The Embattled Mountain*, str. 145.

¹⁸³ *Isti izvor*.

hranom i odećom.¹⁸⁴ Međutim, Mihailović je javio u London daje „at war with the Germans and had entered into complete guerilla warfare.”¹⁸⁵

Nakon izdaje partizana i njihovog vojnog poraza osećao se Mihailović kao neograničeni voda otpora u Srbiji. Kad ga već nemački okupatori nisu ocenili dovoljno vrednim poverenja, da bi mu dali oružje za borbu protiv partizana, Mihailović je kao protivuslugu za svoju ponudu da se četnici angažuju u borbi Nedićeve vlade protiv partizana, očekivao od nemačke okupacione vlasti u najmanju ruku da se oni i dalje tolerišu u Srbiji.¹⁸⁶ Međutim, njegova očekivanja ni u tom pogledu nisu se ostvarila.

Pošto Mihailović nije odgovorio na poziv za безусловnu kapitulaciju, rukovodstvo Vermahta je odlučilo da ga protera iz Srbije. Kako je Vermaht imao dve divizije i nekoliko bataljona za pobedu nad partizanima, on nije uzeo naročito ozbiljno vojnu silu Mihailovićevih četnika. Oni su još pre nemačkog napada na četničko središte u Ravnoj gori smatrali daje „četnički problem” u Srbiji rešen:

„Mihailovićevi četnici nemaju izlaza iz njihove očajne situacije. Pukovnik Mihailović neće da kapitulira i ne može da drži svoje ljude u brdima preko zime. Izgleda da on namerava da se na proleće opet pojavi. Ukoliko se poneki mali odredi nemačkih trupa nisu predali i pojedini četnici nisu prešli njima, postoji namera da se ostatak pretopi u odrede verne vladi ili da se prerušene u seljake puste da se vrate u domovinu. Potrebne mere za sprečavanje ovakvog razvoja događaja već su preduzete. Prema tome, Mihailovićeva neprijateljska grupa može se smatrati daje u likvidaciji [...]. Sumirajući ovo, može se reći da će ustanički pokret u Srbiji narednih dana biti potučen, te da nemiri neće prelaziti onu meru koja je odgovarala balkanskim mirnodopskim prilikama.”¹⁸⁷

OKH je generala Bemea 2. decembra 1941. opozvao iz Srbije.¹⁸⁸ Izgonom partizana iz Srbije problem otpora faktički je rešen. General Berne je 6. decembra 1941. napustio mesto svog tromesečnog krvavog dejstvovanja. Nije mu bilo suđeno da lično dočeka slom Mihailovićevih četnika.

Sutradan, posle njegovog odlaska, 342. ID je napala Mihailovićev glavni štab u Ravnoj gori, ubila 10 četnika i zarobila 390.¹⁸⁹ Mihailović, lično, je mogao da izbegne zarobljeništvo. Sa malim brojem privrženika, čija je vojna moć bila ravna nuli, povukao se - isto kao nekoliko dana ranije partizani - u Crnu Gora. Komedija oko „srpskog vode otpora” dostigla je vrhunac kad je u Londonu kralj

¹⁸⁴ Mati. *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 111.

¹⁸⁵ Citirano prema: Deakin, *The Embattled Mountain*, str. 145.

¹⁸⁶ U pismu Vermahtovom zapovedniku za Jugoistok, Bemeov načelnik štaba, general Pemsel u vezi s tim primećuje: „Mihailović mišljenja je da može samostalno da operiše na srpskoj teritoriji koja je od manjeg značaja za nemački Vermaht, te stoga i ostaje neokupirana, kao, zapadna Srbija” (BA-MA, RH 24-18/168, Izveštaj o pukovniku Mihailoviću, 13. 11. 1941).

¹⁸⁷ KA Beč. B 556 Ostavio Berne, Izveštaj 1c Bev. Kdr. generala u Srbiji „o stanju neprijatelja u Srbiji”, 29. 11. 1941.

¹⁸⁸ BA-MA, RH 19 XI/81. Ustanički pokret u jugoistočnoj zoni, T. 1, str. 79.

¹⁸⁹ *Isti izvor*. str. 80.

Petar II 7. decembra 1941. proizveo Mihailovića u čin brigadnog generala i naimenovao ga za komandanta „Jugoslovenske otadžbinske armije“ - tačno na dan njegovog vojnog debakla.¹⁹⁰

Sve do kraja rata Mihailovićeви četnici bili su u Srbiji jedva prisutni. Jednom broju njegovih ljudi pošlo je za rukom da se infiltriraju u Nedićeve oružane formacije i da izvedu manje akcije sabotaže.¹⁹¹

Tek u leto 1942. počeo je Mihailović opet polako da ima uticaj u Crnoj Gori i Hercegovini na tamošnje četničke grupacije.¹⁹² Mihailović je i dalje odbijao da izvodi vojne akcije i sabotaže protiv Nemaca i kolaborirao je sa Italijanima sve do njihove kapitulacije u jesen 1943.¹⁹³ Počevši od 1944. kolaborirali su delovi Mihailovićevih četnika otvoreno sa nemačkim okupatorom i sa ustašama u Srbiji i u Hrvatskoj.¹⁹⁴

Pošto je Mihailović u septembru 1944. jedva izbegao da ga partizani zarobe, on se zajedno sa svojim trupama povukao nazad u severnu Bosnu. Bio je ubeden da će pri kraju rata doći do velikog konflikta između zapadnih saveznika i SSSR-a i da će onda nastati njegovih pet minuta. Potpuno pogrešno shvatajući međunarodnu političku situaciju, on je čak i nakon što ga je kralj Petar II u septembru 1944.¹⁹⁵ razvlastio, maštao o realizaciji svoje koncepcije otpora iz 1941. godine, koja je predvidela invaziju Britanaca i Amerikanaca u Dalmaciji, s ciljem zajedničke borbe protiv partizana i „Crvene armije.“ Ali, na njegove pokušaje približavanja nisu reagovali ni Britanci ni Amerikanci. Krajem 1944. počeo je njegov optimizam polako da nestaje:

„Among the people there is a great fear that the Communists are going to acquire power in all Yugoslavia. The only salvation is expected from the Americans and the British. However, their troops are not landing...“¹⁹⁶

Da ga partizani ne bi uništili, kolaborirao je dalje sa Nemcima, pa je čak i ustašama ponudio da se zajednički bore protiv partizana. Situacija je za Mihailovića početkom 1945. godine bila bezizlazna. U martu 1945. konstituisala se jugo-

¹⁹⁰ Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 41.

¹⁹¹ *Isti izvor*, str. 87.

¹⁹² *Isti izvor*, str. 81.

¹⁹³ Prema Matlu je oko 19.000 četnika dobilo isporuku oružja od Italijana (Mati, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, str. 103 ff.). O daljim događajima u vezi sa Mihailovićevim četnicima sve do kraja rata, vidi pre svega Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 196 ff.; Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 162 ff. Izabrani dokumenti o kolaboraciji Mihailovićevih četnika sa nemačkim i italijanskim okupatorom u Jugoslaviji nalaze se u: *The Collaboration of D. Mihailovic's Chetniks with the Enemy Forces of Occupation (1941-1944)*, str. 29 ff.

¹⁹⁴ Vidi o tome pre svega Tomasevic, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 315. ff.; Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*, str. 162. ff.

¹⁹⁵ Preko BBC-a kralj Petar je u septembru pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da se priključe partizanima.

¹⁹⁶ Iz Mihailovićevog pisma Konstantinu Fotiču, poslaniku jugoslovenske izbegličke vlade u SAD. od decembra 1944 (u engleskom prevodu citirano u: Tomasevicli, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 431. f.).

slovenska vlada sa Titom kao predsednikom na čelu. Saveznici su je neodložno priznali. Početkom aprila 1945. general Ler (Loehr) ponudio je četničkom vodi da s njim prede autrijsku granicu, da bi zatim stao uz Britance. Dok su sve ostale četničke grupe i kvislinški organi koristili ovu mogućnost, pa su zajedno sa nemačkim trupama vojne E grupe aprila i početkom maja 1945. stigli u Korušku, Mihailović se odlučio početkom aprila 1945. za proboj prema Srbiji sa svojim preostalim ljudstvom od oko 12.000 članova. Opsednut iluzornom nadom da će na teritoriji svoje domovine moći da povede borbu protiv komunističke vlade, vodio je svoje trupe u pravcu zapadne Srbije. Jugoslovenska armija ih je 12. maja 1945. zaustavila i gotovo uništila: preko 9.000 četnika ubijeno je u bici kod Kalinovika.

Mihailović je mogao da pobegne sa oko 300-400 ljudi. Ta gomila se bez opreme probijala ka istočnoj Bosni. Iako je Mihailovića u junu 1945. pratilo samo oko 60 ljudi, jugoslovenski organi bezbednosti ipak nisu mogli da ga uhvate. Jugoslovenska vlada je želela Mihailovića živog, da bi bio optužen na procesu pred celom svetskom javnošću. U neprestanom bekstvu Mihailović je uspeo da se još i preko zime 1945/46. krije u srpsko-bosanskoj pograničnoj zoni. Tek je izdajstvo jednog bivšeg četničkog vode omogućilo njegovo hapšenje (marta 1946). Mihailovića je jugoslovenski sud osudio na smrt i ta presuda je izvršena nad njim nekoliko nedelja kasnije.¹⁹⁷

(Prevela A. Eremija)

¹⁹⁷ Podaci o daljoj sudbini Mihailovićevih četnika posle 1941. ukoliko nije drukčije naznačeno, uzeti su iz Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, str. 398. ff.